

ARKEOLOGI OG KULTURHISTORIE Nr. 2-2021. 100 kr

Nytt fra fortiden

S P O R

Mære ved
overgangen til
«den nye tid»

Det heldige funns
mørke tvilling

Gravfeltet på
Vang i Oppdal

 NTNU
Vitenskapsmuseet

 MUSEUMS-
FORLAGET

SPOR

nr. 2-2021, 36. årgang, hefte nr. 72
ISSN 0801-5376

Utgitt av Museumsforlaget og NTNU Vitenskapsmuseet,
Institutt for arkeologi og kulturhistorie

Redaktør Ellen Grav Ellingsen

Fagredaksjon Ellen Grav Ellingsen, Ingvild Sjøbakk (permisjon),
Skule Olaus Spjelkavik og Sissel Ramstad Skoglund

Fotograf/bildekonsulent Åge Hojem

Forlagsredaktør Laila Andreassen

Layout Type-it AS, Trondheim

Trykk 07 Media

Kontakt forlaget for bestilling eller spørsmål om abonnement

Museumsforlaget
Kjøpmannsgata 23
NO-7013 Trondheim
telefon [47] 47 47 87 47
post@museumsforlaget.no

SPOR er beskyttet av lov om opphavsrett til
åndsverk, og avtaler om kopiering inngått med Kopinor.
Ta kontakt med forlaget om du ønsker å gjengi deler av
SPOR, i medieuvhengig form.

© MUSEUMSFORLAGET Trondheim 2021

Ved å publisere i dette SPOR overdrar forfatteren retten
til å framstille, mangfoldiggjøre og utgi sitt verk i SPORs
papiirutgave og digitale utgave, til Museumsforlaget.
Forlaget kan videre distribuere verket gjennom databaser
som forlaget samarbeider med. Denne publiseringsretten
er eksklusiv i seks måneder fra utgivelsestidspunktet. Etter
disse seks månedene har gått, kan forfatteren legge ut
verket på sitt eget nettsted eller på nettsted som forfatterens
arbeidsgiver har etablert.

Redaksjonen overtar ikke ansvar for manuskript eller bilder
som ikke er bestilt.

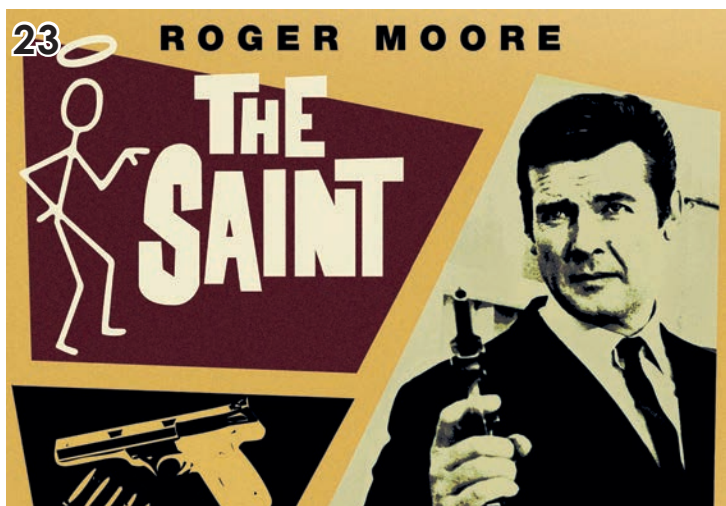
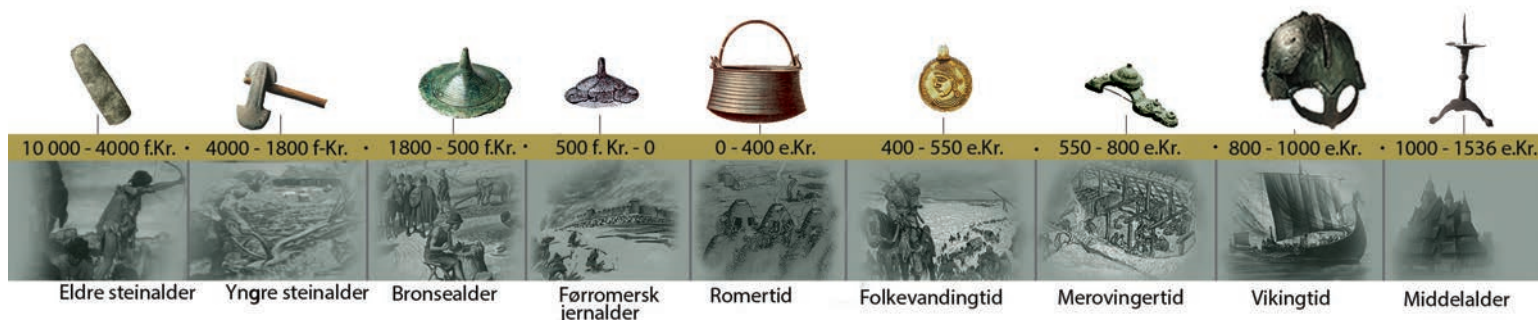
Redaksjonens adresse

SPOR
NTNU Vitenskapsmuseet
Institutt for arkeologi og kulturhistorie
7491 Trondheim

Forsidebilde: Treskulptur fra Mære kirke.
Foto: Åge Hojem, NTNU Vitenskapsmuseet

INNHold

- 4 MÆRE VED OVERGANGEN TIL
«DEN NYE TID»
- 10 FRA HALL TIL HOV PÅ MÆRE
- 17 ET BJELKEHODE FRA MÆRE KIRKE
- 23 DET HELDIGE FUNNS MØRKE TVILLING
OM «GULLHESTEN FRA BYNESET»
OG ET SMERTEFULLT TAP I 1967
- 28 KORT FORTALT
LUS ELLER ØL I MIDDELALDEREN?
- 32 BIOARKEOLOGI
FORSKNING PÅ MENNESKELIGE LEVNINGER
- 37 BOKTIPS
- 38 GRAVFELTET PÅ VANG I OPPDAL
- 44 «A SLIGHT CHEER WENT UP»
— TIL FALNE STATUER

LEDER

Årene går, og tidene endrer seg. Dette er noe vi som jobber med fortiden, ser hver eneste dag. Likevel er man aldri forberedt på de endringene som kommer i ens eget liv. Vi har i år mistet tre personer som har vært viktige for bladet SPOR. Kari Støren Binns var bladets første redaktør og i sin tid en pådriver for å få startet SPOR i 1986. To aktive forfattere i bladet har også gått bort, Oddmunn Farbrege og Preben Rønne, som hver på sin måte har satt store spor i fagmiljøet i midtnorsk arkeologi.

Bladet setter denne gangen søkelys på det som skjedde på Mære for tusen år siden, og som ble opptakten til slaget på Stiklestad. Disse hendelsene skulle bli av betydning for hele landet. Tre artikler belyser Mære på ulike måter, og starter slik markeringen av tusenårsjubileet.

Vi får også se hvordan et arkeologisk funn kan ses i sammenheng med en ung gutts personlige tap på 1970-tallet, hvordan folk tar oppgjør med symboler på fortiden gjennom riving av statuer, og dessuten får vi lære mer om hva spesialister kan lese ut av skjelettet til folk som har vært døde i lange tider.

Nok en gang kan vi presentere et blad med artikler som gir ulike aspekter på forhistorien, men også på nåtiden. For, som bladets første redaktør skrev i sin spalte i den aller første utgivelsen av SPOR:

Alt som skjer rundt oss i dag har sin bakgrunn i og forutsetning i det som skjedde i går – forstår vi mer av dette, vil vi også forstå samtiden bedre. Kari S. Binns

God lesning!

Ellen Grav Ellingsen
Redaktør

MÆRE – ÅR 1021

I år 1021, ved vårjevndøgn, fikk Olav Haraldsson nyss om at trønderhøvdingenes leder, Olve på Egge, stelte i stand til blot på Mære. Olav var en kristen konge, og ville ikke tillate bloting i sitt kongedømme. Olves bloting ble sett på som et religiøst og maktpolitisk opprør som hadde et tydelig budskap: Trønderhøvdingene lot seg ikke diktere av kongen. Kongen så dermed muligheten til å ta et oppgjør med de trønderske høvdingene, og samlet hæren sin og reiste inn til Mære. Her ble Olve drept på stedet, mens bøndene ble befalt å bygge kirke der hvor hovet hadde stått. Nå skulle folket i Trøndelag være kristnet, ifølge kongen. Imidlertid skulle drapet av Olve føre til en enda større motstand mot kongen, og ble avgjørende for Olavs fall på Stiklestad i 1030.

Dette er en oppsummering av hva sagalitteraturen forteller om hendelsene på Mære. Olav Haraldssons brutale oppgjør med norrøn religion og regional høvdingmakt har gjort at 1021 er blitt stående som et merkeår for kristningen av Norge og for etableringen av det norske riket. Drapet på Olve var dermed en sentral del av opptakten til slaget på Stiklestad. Olavs fall på Stiklestad i 1030 og helgenkåringen i Nidaros året etter fikk en stor betydning for fremveksten av det norske riket – politisk, religiøst, juridisk og kulturelt. Dette danner grunnlaget for den nasjonale arven som samfunnet vårt fortsatt bygger på, selv om det finnes mange ulike fortellinger om hva som skjedde i disse årene.

Steinkjer kommune og Stiklestad Nasjonale Kultursenter har planlagt en rekke jubileumsmarkeringer i årene fremover mot 2030. De ønsker å løfte frem ulike stemmer og fortellinger som viser at Norge alltid har vært mangfoldig, i utvikling og i tett kontakt med resten av verden. Jubileet ser de som en anledning til å stille spørsmålet: «Hva bygger det norske fellesskapet egentlig på?» På denne måten ønsker de å gi den tusen år gamle hendelsen relevans for menneskene i dagens samfunn – for barn og ungdom og for nordmenn som har sin bakgrunn i andre land.

I dette nummeret av SPOR markerer vi jubileet med artikler som kan knyttes opp mot hendelsene på Mære. Senere vil vi følge opp med artikler om det som foregikk i årene som fulgte.

Redaktøren

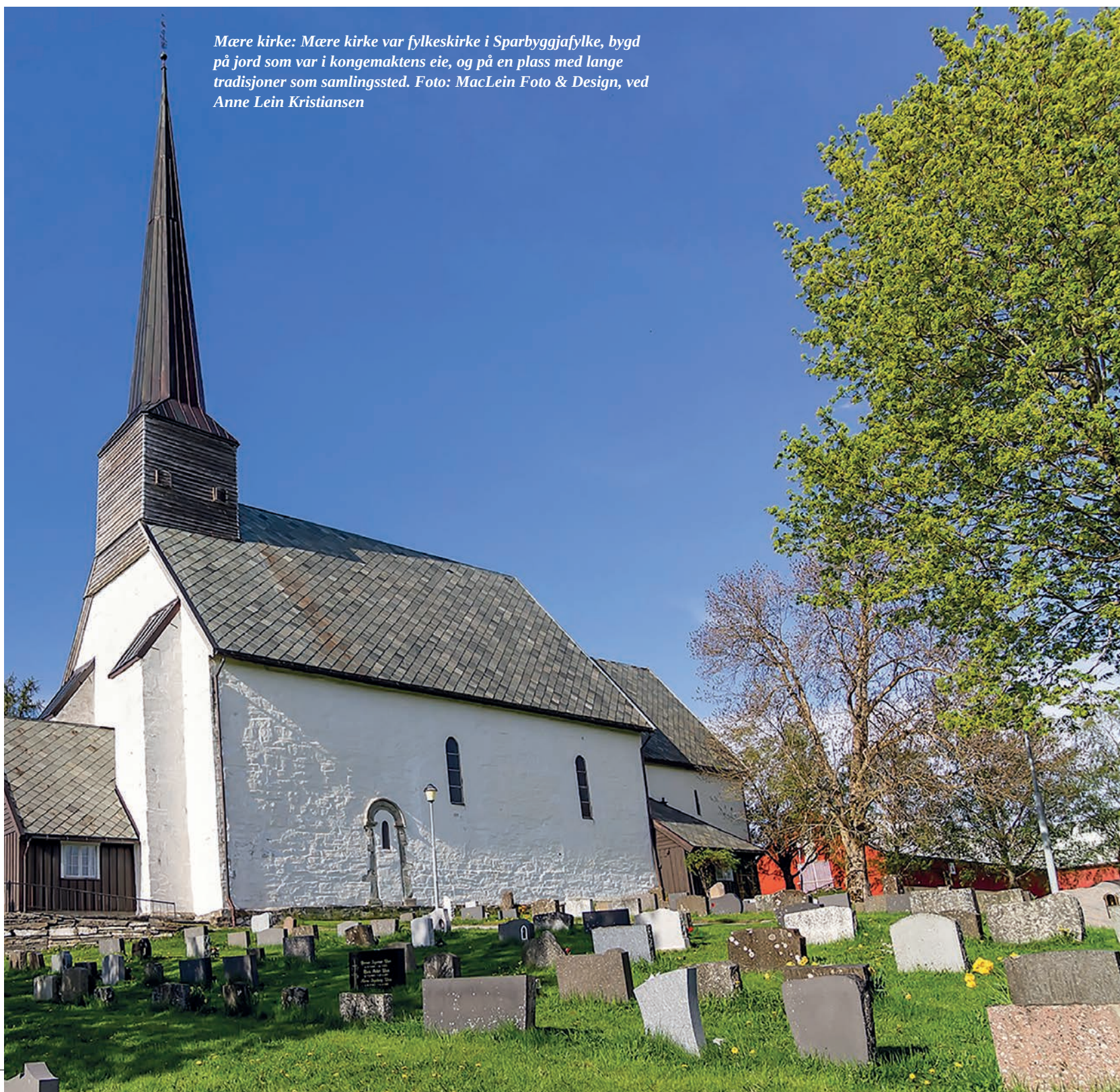
Takk til Bodil Østerås ved SNK for bakgrunnsmateriale om jubileet.

MÆRE

ved overgangen til «den nye tid»

Mære kirke: Mære kirke var fylkeskirke i Sparbyggjafylke, bygd på jord som var i kongemaktens eie, og på en plass med lange tradisjoner som samlingssted. Foto: MacLein Foto & Design, ved Anne Lein Kristiansen

Kong Olav fór med heile hæren sin inn i Trondheimen, og då han kom til Mære, var alle dei hovdingane for trønderane komne dit som mest stod imot kristendommen, og hadde med seg alle storbøndene som før hadde hatt med blota på denne staden.

MERETE RØSKAFT

Mære kirke i Sparbu ligger vakkert til på Mæreshaugen, med utsikt over bølgende åkerlandskap og Borgenfjorden. Den stående steinkirka er bygd på slutten av 1100-tallet, men både arkeologiske og skriftlige kilder forteller at dette er et sted som har spilt en sentral rolle også før kirka ble reist. De arkeologiske utgravingene som fant sted i Mære kirke på slutten av 1960-tallet, vakte stor oppmerksomhet med tanke på spørsmålet om en eventuell kultkontinuitet fra hedendom til kristendom. I den forbindelse sto ikke minst funnet av flere bygninger og rundt tjue gullgubber sentralt.

SAGAENES MÆRE

I denne artikkelen skal vi ta utgangspunkt i to utdrag fra kongesagaene og se nærmere på hva de sier om Mære. *Heimskringla*, som ble skrevet av den islandske dikteren og høvdingen Snorre Sturlasson på 1220-tallet, inneholder historien om de norske kongene fra Halvdan Svarte og Harald Hårfagre tidlig på 900-tallet til den siste av kongene i den såkalte Hårfagre-ætten på 1100-tallet.

Fortellingene i kongesagaene har spilt en viktig rolle for den norske nasjonalfølelsen, og gir stadig næring til opplevde fellesskap og en identitetsforståelse på nasjonalt, regionalt og lokalt nivå. Eksempler på det siste finner vi når Melhus gjerne omtaler seg som *sagabygda*, eller når man på Stiklestad aktiviserer den såkalte *Olavsarven* til både historiske og mer dagsaktuelle diskusjoner.

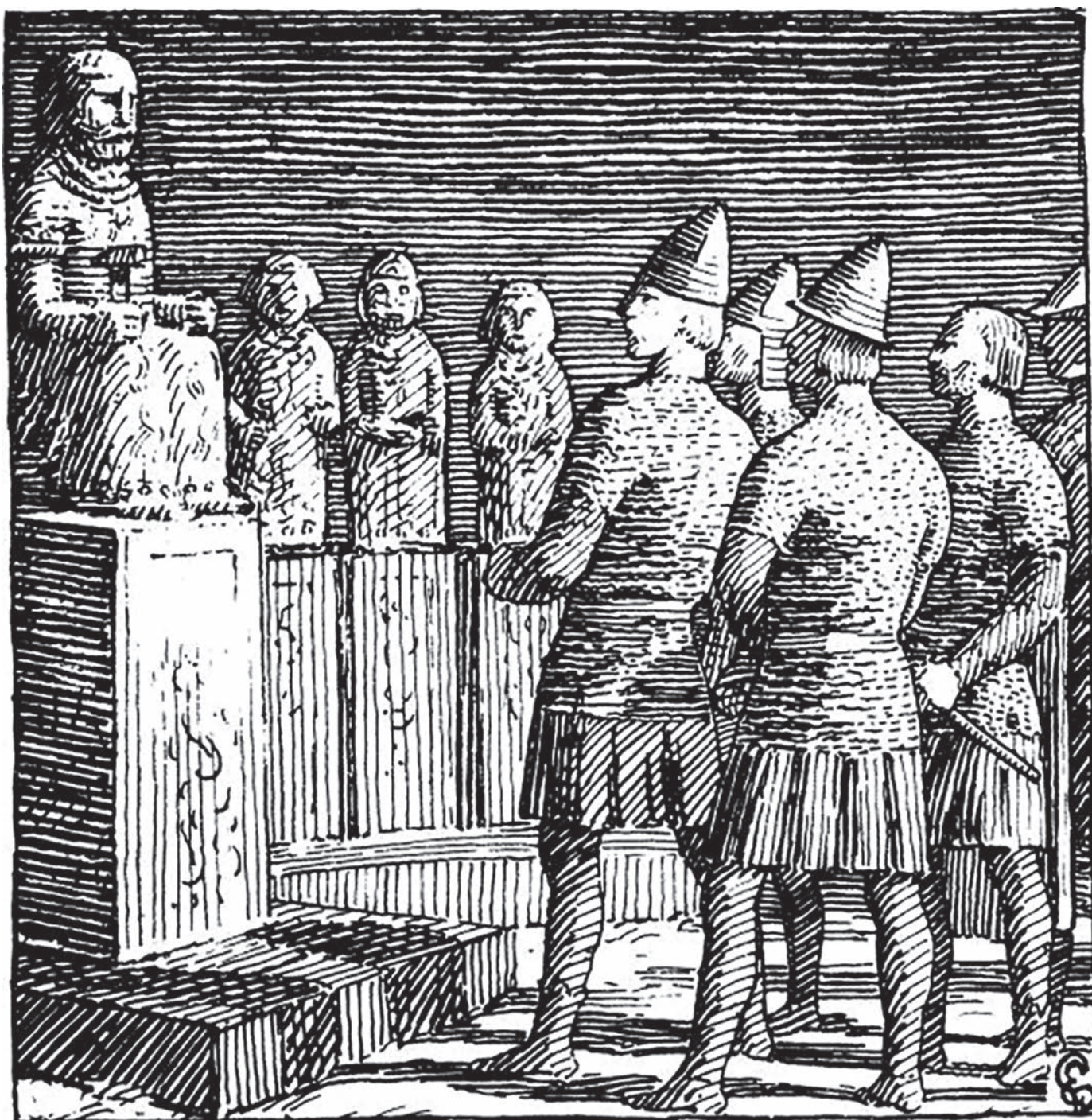
For Mæres del har sagaenes beretninger om de to kongene Håkon den gode og Olav Tryggvasons besøk på Mære bygd opp under statusen til gården ved overgangen fra førkristen til

kristen tid. Begge de to kongene skal ifølge sagaene ha besøkt Mære, og det var *blotstedet* som sto i fokus under besøkene. I *Håkon den godes saga* blir det stelt i stand til julegilde for kongen på Mære. Under gildet blir kongen tvunget til å ta del i blotet; han spiser motvillig hestelever, og han unnlater å gjøre korsmerket over de skålene som blir skjenket opp til ham. Kongen er stur når han reiser fra Mære etter å ha feiret jul der, «... han sa så falne ord at han skulle vera mangmeint neste gongen han kom att til Trøndelag, og han skulle løne bøndene for denne fiendskapen».

Sitatet som innleder artikkelen, er hentet fra *Sagaen om Olav Tryggvason* (konge ca. 995–999) og den kjente fortellingen om da Olav Tryggvason kristnet trønderne. I motsetning til Håkon den gode gikk ikke Olav Tryggvason med på å ta del i blotet på Mære; han gikk tvert imot inn i hovet og ødela gudefigurene:

Då kongen kom der som gudane var, så sat Tor der og var mest æra av alle gudane; han var prydd med gull og sølv. Kong Olav løfte ein gullslegen øksestav, som han hadde i handa, og slo Tor så han datt ned av stallen. Sidan flaug kongsmennene til og slo ned alle gudane frå stallane.

Etter at hovet var brutt ned, sørget kongen for å drepe Jarnskjegge fra Ørlandet, lederen for bondehovdingene. Resten av forsamlingen fikk valget mellom enten å ta ved kristendommen og la seg døpe, eller holde slag med kongen. Bøndene, som etter Jarnskjegges død var uten en leder som kunne føre an i striden, valgte da å la seg døpe. Etter dette skal all motstand mot kristendommen ha opphørt i hele Trondheimen, «... alt folket vart då døypt i Trøndelag».

Kong Olav inde i Tors Hov, tegning av Halfdan Egedius til 1899-utgaven av Snorres kongesagaer. Wikimedia Commons

Sagaenes framstilling av Mære ved overgangen fra førkristen tid til kristen middelalder kan leses må mange måter, og det har de også blitt. Noen har søkt svar på spørsmål knyttet til gårdens status i førkristen tid. Kan vi bruke sagatekstene til å få et bilde av hvordan førkristne kultsteder så ut og var dekorert? Er det bildet Snorre tegner, preget av at han skrev sine fortellinger noen hundre år etter at hendelsene han omtaler, skal ha funnet sted? Betyr det at folk brakte med seg egen mat og drikke til samlingene her, at gården var liten og ubetydelig, eller var det i tråd med hevdvunne tradisjoner om spleiselag i tilknytning til slike fellesskap?

Sagaenes fortellinger vektlegger tradisjonen om Mære som et samlingssted for folk langt utenfor Sparbus grenser, og de har dannet grunnlaget for en oppfatning av Mære som en lokalitet for sentralkult. I tillegg til vektleggingen av kulten sies det også at det fant sted tingsamlinger på Mære. Ut fra hva vi ellers vet om det førkristne samfunnet, er det vanlig å gå ut fra at ulike funksjoner – både politiske, rettslige, økonomiske, sosiale og religiøse – gjerne var vevd inn i hverandre. I et slikt perspektiv er det ikke overraskende at også forhandlinger på tinget kan ha funnet sted på Mære, når folk fra hele Trøndelag møttes her.

En av gullgubbene som ble funnet under utgravingene i Mære kirke 1967–68. Vi ser to skikkelser som står vendt mot hverandre, gjerne tolket som gudeparet Frø og Gerd. Foto: Åge Hojem, NTNU Vitenskapsmuseet

TVANG OG MOTSTAND

Sagaenes skildringer av konfliktene mellom kongemakten og den trønderske høvdingklassen, slik det kommer til uttrykk under de to kongenes besøk på Mære, trekkes gjerne fram når spørsmål knyttet til religionsskiftet rundt år 1000 diskuteres. De føyer seg inn i et mønster, og har bygd opp under inntrykket av at motstanden mot «den nye tid» – representert ved det framvoksende rikskongedømmet og kirkeorganisasjonen – var spesielt hardnakket i Trøndelag.

Både Håkon den gode og Olav Tryggvason var kristne konger. Mens Håkon, slik fortellingen om hans besøk på Mære også viser, avsto fra å bruke tvang, var Olav Tryggvason ikke fremmed for å tvinge gjennom sitt kristningsverk. Samtidig vet vi at kristendommen ikke var ukjent i landet da de to kongene regjerte. Blant annet viser endringer i gravskikken tydelige spor etter kristen innflytelse.

Trolig har det vært en lang periode hvor hedendom og kristendom har eksistert side om side. Det kan se ut til at kristendommen ble et politisk stridsspørsmål først da den ble forsøkt påtvunget folket. Og selv om vi skal være forsiktig med å tolke sagaenes fortellinger for bokstavelig, var det å bryte ned førkristne kultsteder og kvitte seg med lederskikkelser i det trønderske bondesamfunnet trolig et ledd i den politiske kampen for å fjerne motstandere, snarere enn et ledd i en religiøs strid. Om det foregikk på den måten sagaene beskriver, kan vi ikke si for sikkert, men symbolkraften i fortellingen er ikke desto mindre slående.

GULLGUBBENE OG DET HELLIGE BRYLLUPET

Med tanke på den sentrale rollen sagaene tillegger Mære i førkristen tid, var det knyttet stor spenning til de arkeologiske utgravingene som fant sted der på slutten av 1960-tallet. Geir Grønnesby forteller i en annen artikkel i dette nummeret av SPOR om bygningene man fant spor etter under den stående steinkirka. Her vil jeg derfor avslutte med å nevne at det ble funnet en type gjenstander i tilknytning til de eldste bygningene på Mære, gjenstander som er spesielt interessante med tanke på stedets funksjoner i førkristen tid. Dette er de rundt tjue gullgubbene.

Gullgubber er tynne, firkantede plater av gull. De er hittil bare blitt funnet i Skandinavia, og funnene er datert innenfor

tidsrommet 500–900 e.Kr. Gullgubber har figurframstillinger, ofte av to, men av og til bare av én menneskefigur. De med parmotiv tolkes gjerne som en framstilling nettopp av møtet mellom Frøy og Gerd, og religionshistorikeren Gro Steinsland mener det viser til det hellige bryllupet, *hieros gamos*, mellom de to. Gjennom hierogami-myten kunne herskeren påberope seg et guddommelig opphav, knyttet til bryllupet mellom guden og jotunkvinnen. Steinsland påpeker hvordan gullgubber gjerne er funnet i forbindelse med rike bosettinger og bygninger knyttet til eliten, eller til steder som kan knyttes til en sentralkult, så som Mære.

Ser vi på andre forskeres tolkninger av gullgubbene funksjoner og idéinnhold, varierer de fra offergaver i forbindelse med fruktbarhetskult til *tempelpenger*, en form for avgift som skulle sikre giveren gudenes eller de lokale herskernes gunst. Og selv om det er forskjellige oppfatninger av om gullgubbene kan knyttes til spesielle typer bosettinger, eller om hvilke guddommer som mest sannsynlig er avbildet, er det et gjennomgående trekk at de knyttes til førkristen religiøs kult.

AVSLUTNING

Sagaenes fortellinger om begivenhetene på Mære på slutten av 900- og tidlig på 1000-tallet fører oss rett inn i den turbulente perioden da en ny religion, en ny politisk ideologi og et nytt styresett var i ferd med å vinne innpass, i Trøndelag som i Norge og Norden for øvrig. Sentralisering og spesialisering av samfunnsfunksjoner er ett stikkord, med etableringen av kirkeorganisasjonen og et riksomfattende kongedømme som de tydeligste uttrykkene for den nye samfunnsordenen.

Skriftlige kilder og arkeologisk materiale ser ut til å spille godt på lag når vi skal belyse Mæres status i eldre tid. Det var store forventninger til de arkeologiske undersøkelsene som fant sted der på slutten av 1960-tallet, og funnet både av førhistoriske bygninger og gjenstandsmateriale som tradisjonelt knyttes til førkristen kult, var godt i samsvar med sagaenes framstilling av Mære som et sentralt kultsted. Gullgubbene fører oss rett inn i et mytisk landskap, og åpner for mange spørsmål om hvordan menneskene i det førkristne samfunnet forholdt seg til maktene.

Forfatter

Merete Røskaft er dr.art. i middelalderhistorie og arbeider hos Vitenskapsselskapet (DKNVS).

Fra hall til hov PÅ MÆRE

*Mære sett fra sørøst. Foto: Geir Grønnesby,
NTNU Vitenskapsmuseet*

Ifølge Snorres saga om Olav den hellige
skjedde det dramatiske ting på Mære for tusen år siden.

Den stadige hedenske blotingen var en torn i øyet på de ulike kristningskongene, og det kunne synes som om Olav Haraldsson hadde fått nok. Han kom til Mære om natten, drepte Olve fra Egge, tok all gjestebudskost og andre kostbarheter og fordelte dette blant sine menn. Men ikke nok med det – han drepte også flere av mennene, noen ble lemlestet, noen mistet alt de eide, og andre ble landsforvist. Så sier Snorre: «Han omvendte hele folket der til den rette tro og satte prester der og lot bygge kirker og vie dem.» Det er først og fremst denne beretningen om hendelsene i 1021 som danner grunnlaget for det synet man har på Mære i dag, og for jubileet. På bakgrunn av Snorre har man derfor antatt at de eldste kirkene ble bygget en gang etter 1021.

Dette var imidlertid ikke første gang Mære spilte en rolle i sagaene. Tidligere, på 950-tallet, forteller Snorre at Håkon den gode ble tvunget til å blote på Mære. I Snorres *Olav Tryggvassons saga* er det fortalt at Olav drepte Jernskjegge på Mære og rev ned gudestøttene i hovet. Den eldre sagaen om Olav Tryggvasson, skrevet av Theodoricus Monachus (Tjodrek Munk) i siste del av 1100-tallet, beskriver imidlertid at kongen samlet alle de «seidmenn» som hadde vært «bundet i avguderiets tunge lenker» i et «hus som var viet til avgudene». Totalt samlet han åtti personer, både kvinner og menn, og brente dem inne i huset sammen med gudestøttene.

Vi vet ikke hvor mye historisk sannhet det er i disse beretningene om hendelsene på Mære. Imidlertid utgjør de en dramatisk ramme rundt stedet Mære og kristningsprosessen.

I forbindelse med renovering av Mære kirke i 1966 og 1967 gjennomførte Riksantikvaren arkeologiske utgravinger inne i kirken. Utgravingene ble ledet av Hans Emil Lidén. I årenes løp hadde mye av de eldre kulturlagene under kirken blitt ødelagt av begravelser. Spesielt begravelser fra 1600–1700-tallet i skipets midtgang medførte en god del fjerning av kulturlag. På nord- og sørsiden, under steinkirkens benker, var imidlertid kulturlagene bevart.

Det mest bemerkelsesverdige med utgravingene var at det under kirkegulvet ble funnet spor etter en eldre stolpekirke, og at det under stolpekirken ble funnet spor etter en bygning som ble tolket som et hedensk hov. I anledning markeringen av hendelsene for tusen år siden har vi gått gjennom dokumentasjonen for utgravingene på 1960-tallet, og tatt ut prøver for datering med C14-metoden.

STOLPEKIRKEN

Det som var bevart av kirken, var hullene etter hjørnestolpene til skipet, tre veggstolper på hver langside og tre stolper til koret. I tillegg ble det funnet noen få rester av tregulvet. Skipet målte 10,5 x 6,5 m og koret 3,5 x 3,5 m. Rundt kirken ble det funnet ca. seksti begravelser. I den østre delen av steinkirken ble det funnet kulturlag som kan tolkes til å være såkalte «bryggesteinslag». Slike finner man på tunet til mange av de

eldste gårdene, og de dateres tilbake til slutten av 500-tallet. Dette viser at grensen for stolpekirkens kirkegård gikk gjennom steinkirkens kor. Fraværet av slike lag i området hvor stolpekirken sto, viser at det har stått bygg på denne plassen siden slutten av 500-tallet.

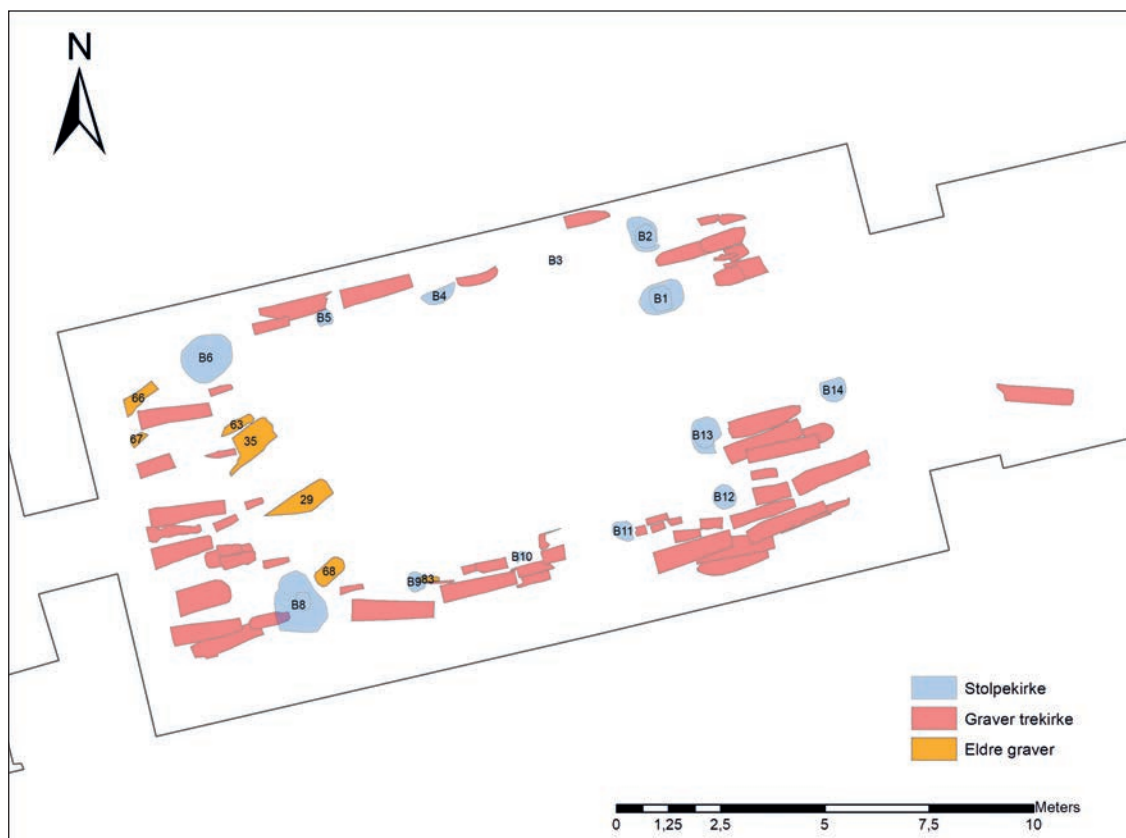
I dag kan vi være glade for at Lidén var så forutseende at han tok inn prøver fra utgravingene. Det gjelder spesielt treverk fra stolpehullene og kullprøver. Den gang var det ikke så vanlig å datere organisk materiale med C14-metoden, men i dag er dette en normal metode. Dateringene av rester fra tre av stolpene, i tillegg til rester etter gulvet, viser at tømmeret til kirken sannsynligvis ble hugget på slutten av 900-tallet. Hvis kirken ble bygget umiddelbart etter at tømmeret ble hugget, er kirken eldre enn det man får inntrykk av når man leser Snorres Saga om Olav den hellige. Dateringene passer bedre med historien om Olav Tryggvasson hos Theodoricus Monachus, hvor den eldre bygningen ble brent på slutten av 900-tallet.

I det ene stolpehullet ble det funnet 16 brakteatmynter fra kong Sverres tid. Dette, og at bjelkene i taket på steinkirken er dendrodatert til 1198/99, viser at stolpekirken stod fram til steinkirken ble bygget på slutten av 1100-tallet. Sannsynligvis var stolpekirken i bruk mens koret i steinkirken ble bygget.

DE ELDRE GRAVENE

Pussig nok ble det også funnet syv graver – hvor én lå under et av stolpekirkens stolpehull, mens de andre lå skjevt i forhold til stolpekirken og dens begravelser. Disse syv gravene ble tolket av Lidén som å være eldre enn stolpekirken.

Lidén mente at det måtte ha stått en enda eldre kirke på stedet, men foreslo senere at det gamle hovet var blitt innviet som kirke, og at de syv eldre begravelsene ble lagt inne i denne bygningen. Rundt år 600 skrev pave Gregor den store til biskopen i London at de ikke skulle rive hedningenes kulthus, men ta ut gudestøttene og erstatte dem med et alter og vie husene til den kristne guden. Vi har ingen skriftlige kilder om samme praksis i Norge under kristningen, men Lidéns teori er interessant. En alternativ forklaring er at de ble gravlagt etter at «gullgubbehuset» ble revet, og før det ble bygget en

Blå farge er stolpene til stolpekirken. De rosa er begravelsene i tilknytning til stolpekirken. Oransje farge er de antatt eldre gravene. Under stolpekirkens stolpehull B9 ligger en barnegrav. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet

kirke på stedet. Det betyr i så fall at det var et opphold mellom de to bygningene. Under utgravninger i middelalderkirker i Norge er det ofte påtruffet kristne begravelser som er eldre enn kirkebygget.

«GULLGUBBEHUSET»

Det ble også påvist stolpehull etter en bygning med et tilhørende brannlag som var eldre enn stolpekirken. At dette var en bygning som hadde brent, kunne også sees ved at skoningssteinene i stolpehullene var påvirket av varmen. Av Lidén ble dette tolket som hovet på Mære, og et eksempel på at de tidligste kirkene ble bygget på samme sted som de eldre hedenske kultbygningene. Den viktigste grunnen til at den eldre bygningen ble tolket som et hedensk hov, var funnet av 25 hele eller fragmentariske gullgubber og én perle av gull (se Merete Røskafts artikkel). Både bygningen og gullgubbene ble tolket som å være datert til vikingtid og tiden like før stolpekirken ble bygget.

Restene av en stolpe til «gullgubbehuset» ble datert til første halvdel av 600-tallet, og trekull fra brannlaget ble datert til litt senere på 600-tallet. Det disse dateringene ikke viser, er når bygningen ble brent. Siden det ikke er spor etter flere bygninger, kan det tyde på at «gullgubbehuset» har stått helt til like før stolpekirken ble bygget. Det er fullt mulig at en bygning kan ha stått så lenge hvis den ble vedlikeholdt og fikk skiftet ut bygningsdeler. Dette betyr også at gullgubbene sannsynligvis kan dateres til merovingertid, noe som rimer

bedre med den generelle datering av gullgubbene i Skandinavia til denne perioden.

I kulturlagene under fasen med gullgubbene og hovet fant Lidén biter av spannformet keramikk og glassbiter fra det som i Norge gjerne kalles Snartemo-glass, etter et rikt gravfunn fra folkevandringstiden i Agder. Om dette skal tolkes som rester etter en eldre bygning eller som en tidlig fase i gullgubbehuset, er usikkert. Mest sannsynlig representerer de en forløper for gullgubbehuset.

Datering av en pæl til romertid viser at det har vært aktivitet på Mære i enda eldre faser, men vi har ingen ytterligere informasjon om hva denne aktiviteten gikk ut på.

Vi kan dermed skissere følgende hendelsesforløp på Mære: Sannsynligvis har det stått en bygning på Mære allerede i folkevandringstid. I denne bygningen er det brukt eksklusivt glass og spannformet keramikk. I huset som ble oppført på 600-tallet, ble det funnet gullgubber. Begge disse fasene går inn i en rekke med bygninger som i arkeologien beskrives som haller. Disse beskrivelsene tar gjerne utgangspunkt i det gammelengelske diktet *Beowulf*. Diktet omhandler helten Beowulf, som redder den danske kongen Hrothgar fra monstret Grendel. Hallen i diktet, Heorot, fremstår som en symboltung bygning knyttet til forholdet mellom en hærleder og hans krigere. I diktet brukes ordene *hall* og *sal* om hverandre som benevnelse for bygningen. Begreper som «gullsal», «mjød-hall», «ølsal», «vinhall», «gavehall», «krigssal» og «ringsal»

To stolpehull tilhørende hallen. Gullgubbene ble funnet i og rundt det nærmeste stolpehullet. Foto: Hans Emil Lidén, Riksantikvaren

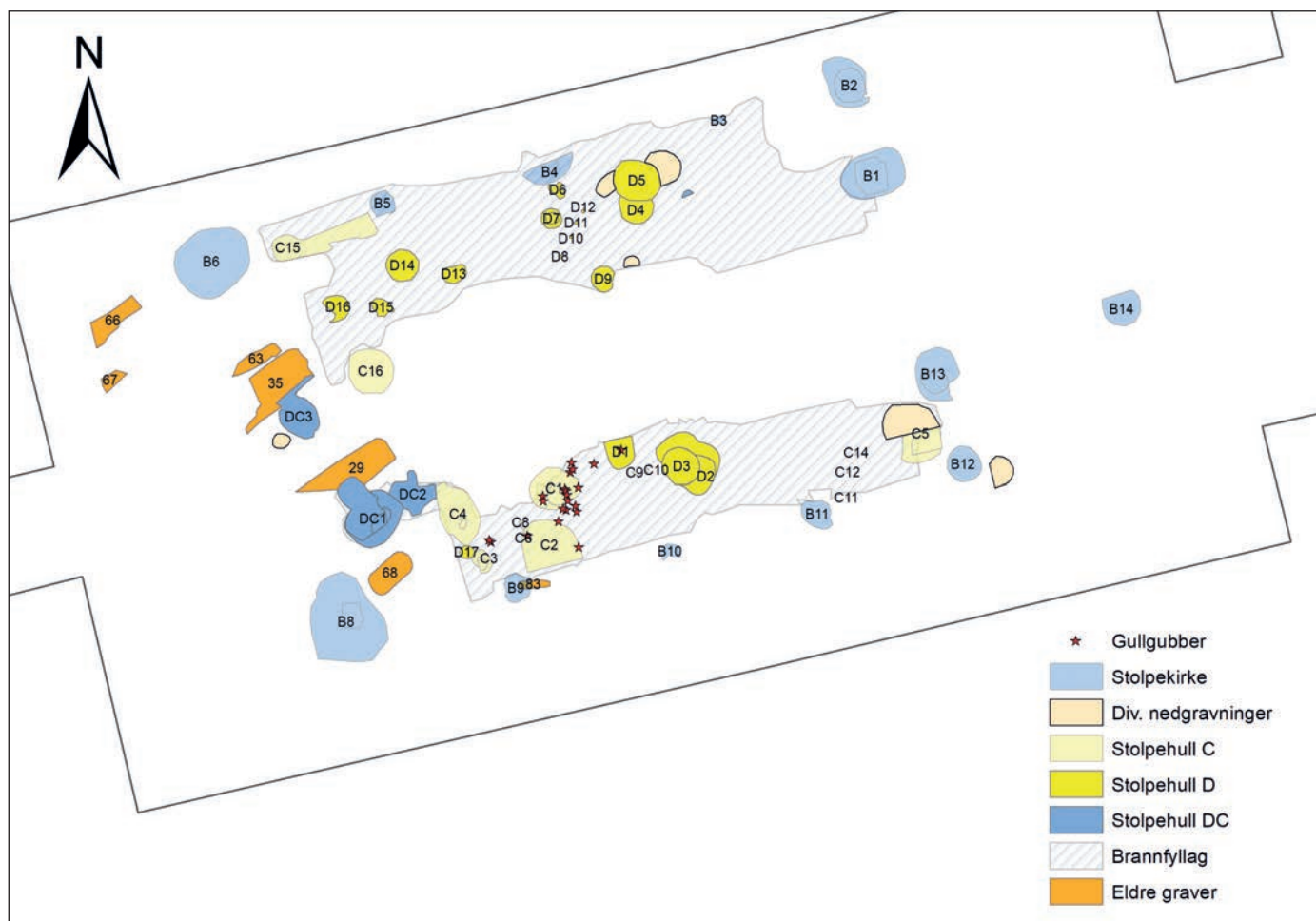
Utgravd stolpehull i den søndre vegg. Den lille barnegraven er lagt under stolpen og må dermed være eldre. Foto: Hans Emil Lidén, Riksantikvaren

brukes for å beskrive bygningen og aktivitetene der. Krigerne kalles «ildsteds-kameratene», og de satt på «mjødbenkene». Hærlederen selv satt på «gavestolen».

De store hallene fra denne tiden er gjerne store bygninger med funn av nettopp glass og gullgubber. I tillegg er det ofte funn av omfattende håndverksaktivitet i tilknytning til bygningene. Etter hvert er det blitt påvist en del slike hus i Skandinavia. Hallen på Borg i Lofoten er et eksempel på en hallbygning i to faser. Den eldste, som var 64 meter lang, ble sannsynligvis bygget i folkevandringstid, mens den yngste, som ble bygget på tuftene av den eldre hallen, var 83 meter lang. I den yngste bygningen ble det, som på Mære, funnet eksklusivt glass og gullgubber. Det ble også funnet hverdagsgjenstander som vitnet om at folk bodde og levde i hallen. Hallene fra denne tiden er derfor gjerne blitt beskrevet som multifunksjonelle bygninger.

Gården i middelalderen er kalt «tunet med de mange hus». Det kan synes som om de mange funksjonene i det multifunksjonelle langhuset, eller hallen, er tatt ut og plassert i egne bygninger som for eksempel eldhus, fjøs, loft, stabbur o.l. Kanskje har hallen på Mære, eller deler av den, etter hvert som denne prosessen gikk fremover, blitt stående som en mer rendyrket religiøs bygning hvor det foregikk blot til gudene og forfedrene. Kanskje er det denne typen bygning det henvises til i kildene når det snakkes om hov. Ikke lenger som et hus folk bodde i, men et hus reservert for religiøse ritualer som blot og lignende. En slik gammel bygning må ha vært preget av mange hundre år med blot og annen aktivitet. Tenk på alle historiene som må ha vært knyttet til et slikt sted!

Mære gård og kirke har en stor tidsdybde med mange lag av historie, noe som fremkommer av den mektige plasseringen i landskapet. Dateringene av «gullgubbehuset» til merovingertid viser at det har vært en eldgammel bygning på Mære i sen vikingtid. Og dateringene av stolpekirken viser at den kan ha vært eldre enn det Snorres beretning om Olav Haraldssons besøk på Mære gir inntrykk av.

De skraverte områdene er områder med bevarte kulturlag. Gullgubbene er markert med rød stjerne. Stolpehullene markert med C tilhører fasen med gullgubbene. C15 er en palisadevegg. Stolpehull og nedgravninger markert med D er en eldre fase med spannformet keramikk og glass. DC markerer stolpehull og nedgravninger som ikke kan knyttes til noen fase. Ill. Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet

«Gullgubbehuset» kan ha blitt innviet som kirke, og de eldste kristne begravelsene kan ha blitt lagt inne i bygningen. Alternativt – og kanskje mer sannsynlig – kan bygningen først ha blitt brent og de kristne begravelsene lagt ned i etterkant, men før stolpekirken ble bygget. I så fall var det et opphold mellom brannen og byggingen av stolpekirken.

I dag er det ingen synlige spor etter hverken hall, hov eller kirke, kanskje med ett unntak. Kunsthistoriker Margrethe C. Stang har datert krusifikset som i dag henger på korbuen i steinkirkens skip, til 1150–75. Det er en besnærende tanke at krusifikset kan ha hengt i stolpekirken de siste tiårene den fungerte som kirke.

Lesetips

- Grønnesby, G. 2021. *Hall, hov og kirke*. Østerås, Bodil og Øystein Ekroll (red.) Mære 1021–2021. Embla akademiske forlag.
- Lidén, H.E. 1970. Utgravningene i Mære. Nord-Trøndelag Historielag. Årbok 1969: 18–58.
- Lidén, H.E. 1996. Utgravningene i Mære kirke. Hvordan skal funnene tolkes?
- Walberg, Ø. (red.) 1996. *Før og etter Stiklestad 1030*: 59–68. Stiklestad Nasjonale Kultursenter.

Forfatter

Geir Grønnesby er forsker ph.d. i arkeologi ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie, NTNU Vitenskapsmuseet.

T897. Bjelkehodene var skåret ut i endene av stikkbjelkene i takverket, som stakk rundt 60 cm inn i kirkerommet. Menigheten på kirkegulvet opplevde bjelkehodene fra denne synsvinkelen. Foto: Åge Hojem, NTNU Vitenskapsmuseet

I Norge finnes 61 hele eller delvis bevarte bjelkehoder av tre fra middelalderske steinkirker. Nesten alle er fra Trøndelag, men kun ett av dem befinner seg på museum. Bjelkehodet med registreringsnummer T897 er ledsaget av opplysningen «Mære kirke», og kan oppleves på omvisninger i NTNU Vitenskapsmuseets kirkesamling.

Et bjelkehode fra MÆRE KIRKE

HELLE VANGEN STUEDAL OG BODIL ØSTERÅS

I følge Snorre er det i 2021 tusen år siden overfallet på Mære. Olav Haraldssons brutale oppgjør med norrøn religion og regional høvdingmakt i 1021 har blitt stående som en milepæl for kristningen av Norge og for etableringen av det norske riket. De tusen årene som har gått siden den gang, markeres blant annet med bokutgivelsen *Mære 1021–2021*. Ett av kapitlene i boka handler om de gåtefulle bjelkehodene som kikker ned fra toppen av langveggene i kirkeskipet.

Bjelkehodene i Mære kirke har vært lite påaktet. De utgjør deler av takkonstruksjonen over skipet i kirka. Sperrer og bjelker i dette taket er årringsdatert til hogståret 1198/99. I boka forsøker vi å svare på noen spørsmål: Hvor mange hoder har vært montert i takverket her, kan de opprinnelig ha vært montert i koret, og hvilke hoder har helt tydelig vært flyttet på? For eksempel ettergår vi ei tilsynelatende dramatisk bekymringsmelding som kom inn til Vitenskapsmuseet sommeren 1982, hvor en person som besøkte kirka, mente å ha observert turister som saget løs ett eller flere bjelkehoder! Vi undersøker også likheter og forskjeller mellom bjelkehodene i Mære og de andre gruppene av bjelkehoder av tre i Norge. Konsollhoder er bjelkehodenes motsats av stein, og vi sam-

menlikner også hodene fra Mære med noen av del eldste konsollhodene som er bevart fra Trondheim by. Hvordan framstår Vitenskapsmuseets bjelkehode på bakgrunn av disse spørsmålene?

BJELKEHODER I NORGE

Bjelkehodene på Mære nevnes som regel sammen med hodene det finnes rester etter i Hustad kirke i Inderøy, og med de tapte bjelkehodene fra Alstadhaug kirke i Levanger og Sakshaug kirke i Inderøy. Bjelkehodene i Alstadhaug ble tatt ned og brukt til å fyre matbål under en takreparasjon ca. 1830. Hodene i Sakshaug gikk tapt da tak og annet treverk herfra ble solgt på en auksjon i 1873. Disse gruppene av bjelkehoder danner et regionalt bakteppe for hodene i den østre delen av Værnes kirke i Stjørdal. De er de eldste bjelkehodene vi kjenner i Norge, og utgjør hovedtema for nesten all forskningslitteratur om norske bjelkehoder i tre.

Det finnes kun ganske få slike treskulpturer i Norge. Vi kjenner til ett hode på Hvaler kirke i Ytre Oslofjord, og ett hode fra ei ukjent kirke som er i privat eie. I Kinn kirke i Ytre Sogn

Bjelkehodet fra siden. Bjelkehodet framstiller en orm som trenger ut av et lidende ansikt. Foto: Åge Hojem, NTNU Vitenskapsmuseet

beskrev og tegnet arkitekt Christian Christie elleve bjelkehoder i 1858. Disse ble senere tatt ned og lagret i et sjøhus, hvor de lå til sjøhuset brant ned i 1921.

Noen av de yngre stavkirkene har hoder skåret ut øverst på vertikale søyler og stolper, og man antar at disse er inspirert av bjelkehoder i steinkirker i Sør-Norge. Slike kan sees i for eksempel Gol stavkirke ifra Hallingdal og Hegge stavkirke i Valdres.

LAVPANNET HERRE MED STRUMA

Kunsthistorikeren Marco Trebbi bemerket på 1970-tallet at bjelkehodene i Mære kirke kan deles i to grupper. Når det gjelder stil, eller uttrykk, ligger ni av dem nær opp til annen treskurd i kirker fra 1100-tallet. Hodene fremstiller kattedyr, hest, løve, drage, ulv, bukk eller geit, vær og ugle. I denne kirkekunsten forekommer gjerne både hjemlige dyr, eksotiske dyr og overnaturlige dyr, og alle disse kategoriene er å finne blant dyrene i Mære kirke.

Den andre gruppa er mye mer iøynefallende: Dette er en serie store og klumpete mannshoder med mer eller mindre groteske og dyriske uttrykk og egenskaper. Her finnes en

menneskesluker med store huggtenner, slangekropper samt ansikter forvrengt av rynker eller kanskje med pelsmarkeringer. Samtidig som de har svært menneskelige trekk som kalott, og hår og skjegg, har de stirrende øyne og tunger som rekkes sideveis ut av kjeften og gjør ansiktene asymmetriske.

Bjelkehodet som oppbevares ved Vitenskapsmuseet, er i høyeste grad en representant for denne gruppa. Mannshodet bøyes tilbake fra en gapende kjeft. V-formede linjer understreker hvordan kinnene rynkes bakover, og samtidig er samme linjer benyttet på pannen og ut over den brede nesen. Kan dette være pelsmarkeringer? Gapet avslører noen få tenner og ei tunge skjøvet mot venstre av den massive kroppen til en orm som trenger kraftfullt ut av munnen. Ormens rygg har perlebånd, og det skadde ormehodet har fortsatt antydninger til markering av nesebor og øyenbryn. Høyre ansiktshalvdel buler ut med et stirrende øye, mens venstre halvdel av ansiktet er mer sammenknepen. Sammen med den påfallende kulen på bjelkehodets hals blir summen kanskje det mest asymmetriske hodet i hele det norske bjelkehodematerialet.

Det er tydelig at arkitekten Christian Christie merket seg de dyriske mannshodene da han besøkte Mære kirke i 1858 eller 1859. Det ser ut til at han prioriterte å dokumentere hodene fra denne gruppa. Christies originalillustrasjoner var akvareller – som er så detaljerte at de må ha blitt laget i kirkerommet og fra toppen av en høy stige.

Vi vet ikke hvem som saget ned bjelkehodet, eller hvorfor det kom til Vitenskapsmuseet. Hvis det rett og slett var en innsamlingssituasjon, har vedkommende gjort et kyndig valg og tatt med seg et av de aller mest egenartede bjelkehodene fra kirken.

Det lave registreringsnummeret viser at bjelkehodet kom til museet før 1870, da Karl Rygh ordnet samlingen en katalog. Det at hodet heller ikke er å finne på Christian Christies trykk, kan tyde på at det ble fjernet fra Mære kirke før slutten av 1850-tallet.

KONSOLLER OG BJELKEHODERS BETYDNING I MIDDELALDERENS TROSLIV

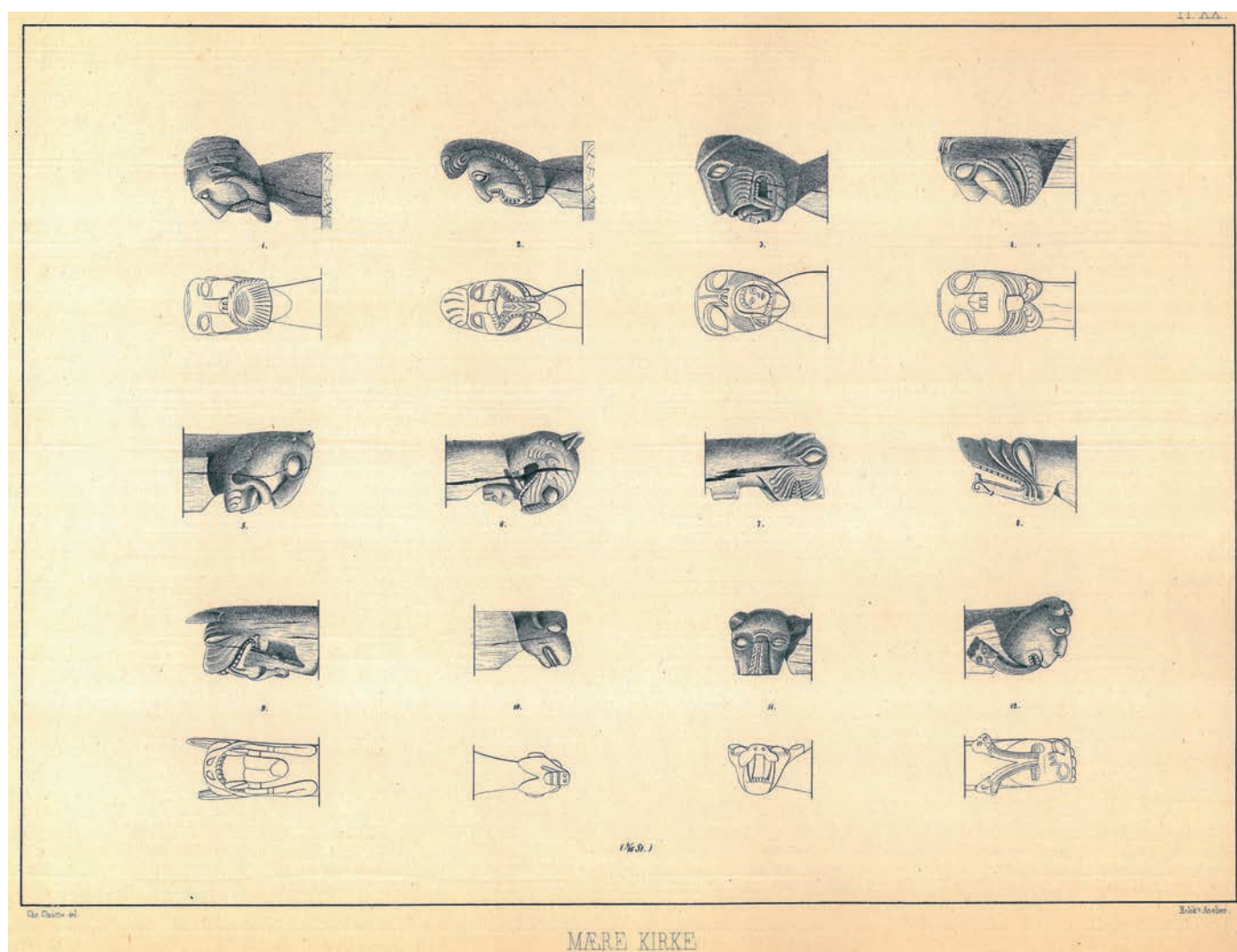
Allerede på 1770-tallet kommenterte vitenskapsmannen Gerhard Schønning bjelkehodene som et element med kun dekorative funksjoner. Blant kunsthistorikere har bjelkehodenes nære slektskap med konsollhodene vært anerkjent siden 1800-tallet. Helt fram til 1980-tallet ble konsollhoder betraktet som utsmykning som var plassert på utilgjengelige steder i høyden, ofte vanskelige å se. Tolkningen av konsollhodene var at også deres teologiske betydning var marginal, i den grad de kunne tolkes i det hele tatt. Man foreslo for eksempel at noen av de underlige skulpturene var produkter av steinhuggernes frie fantasi, selvportretter eller karikaturer. Arkeologer som Sverre Marstrand og Kalle Sognnes foreslo å tolke bjelkehodene i tre som etterlevninger etter norrøn tro og myter. Kunsthistorikere har betraktet bjelkehodene som

en del av norsk romansk skulptur, men i de siste årene har Kjartan Hauglid satt dem inn i en europeisk forskningssammenheng. Da blir bjelkehodene forstått som meningsbærende bygningselementer.

Tidlig i middelalderen ble tanker og praksis knyttet til henholdsvis dydige og syndefulle handlinger, en viktigere del av livet som kristen. På 500- og 600-tallet formulerte pave Gregor den store læren om de særlig skadelige handlingene: dødssyndene. Å leve dydig, unngå synd, erkjenne den synd en hadde begått og bøte for den, var eneste måte å forkorte oppholdet i skjærsilden på, og – endelig – berge sin sjel fra evig fortapelse på dommedag. Over tid ble det utviklet et billedspråk der dyr symboliserte dyder og synder. Dette er imidlertid et språk der ulike dyr, i ulike posisjoner eller sammensetninger, mennesker med forskjellige trekk eller sammenhenger figurene inngår i, danner et språk vi ikke forstår i dag. Noe er kjent gjennom bestiariene, «læren om beistene», som ble skriftfestet i høymiddelalderen. Hauglid har sammenliknet dette materialet blant annet med de nordeuropeiske

mirakelberetningene, og definert en rekke trekk og motiver knyttet til ulike betydninger. Dessuten har han tolket konsollfrisene på Nidarosdomens oktagon. Han foreslår at de framstiller den evige kongen i ulike faser: som barn, ungdom, salvet og til slutt som regjerende konge. Frisene rundt er mannshoder som formidler svik mot kongen, noe som er synd. Hauglid mener at også bjelkehoder av tre kan bære slike kristne moraliserende budskap.

Teologen Knut Skogrand ga en tolkning av de eldste bjelkehodene i Værnes kirke. Han foreslo at de fredelige mannshodene som griper slanger, og som er plassert midt på kirkeskipets langvegger, representerer mennesket som gjennom troen beseirer synd. Bjelkehodene fremst i kirkeskipet, nærmest hovedalteret i koret, tolker han som tegn for ondskap, synder eller motstand mot syndene. Her ser han for eksempel uttrykk for hovmod, griskhet og utøylet begjær – libido. Bak i kirkeskipet, lengst vekk fra koret, finnes fire menn med dyriske ansikter; de rekker tunge og har dyreører. Skogrand foreslår at dette er de fortapte.

Christian Christies zylografiske trykk datert 1860. Tegning 1–5 og 12 viser de dyriske mannshodene. Tegning 6–11 viser hoder som ligger nærmere annen kirkekunst fra 1100-tallet. Utenom bjelkehode nr. 2, som har gått tapt, kan alle disse oppleves i Mære kirke i dag. Illustrasjon: Riksantikvaren

Ett av konsollhodene på Nidarosdomens oktagon. Disse er datert til ca. år 1200, og ligger svært nær bjelkehodene i Mære kirke i alder. På andre deler av Nidarosdomen finnes konsollhoder som i alder strekker seg fra ca. 1120 til ca. 1220. Bjelkehodene i Mære ligger i en takkonstruksjon som er årringsdatert til hogståret 1198/99. Foto: Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeider

Bjelkehode på nordveggen i Mære kirke, gjengitt som nummer 1 på Christies zylografiske trykk (figur 3). I størrelse og dimensjonering, form på nese og øyne og selve stikkbjelkens form, faller dette bjelkehodet inn i gruppa av dyriske mannshoder. Men ellers skiller motivet seg fra alle de andre hodene i denne gruppa: Det viser en mann med velfrisert hår og skjegg og et fredelig ansiktsuttrykk. Foto: Per Ivar Nicolaisen

I bjelkehodematerialet står T897 alene som det eneste bjelkehodet som framstiller en orm som trenger ut av et mannshode. Et av de øvrige hodene i Mære har tilsynelatende en ormekropp som passerer gjennom den dyriske mannens munn. En dyrefigur, muligens ugle, har to katteroder med ormekropp som trenger ut av dyrets munn. En mulig tolkning av T897 er at hodet symboliserer en synder som får ondskapen drevet ut av seg: eksorsisme.

Innenfor bestiarienes og katolisismens univers av tolkningsmuligheter kan det argumenteres for ulike forståelser av bjelkehodene. Gjennom middelalderen og inn i den lutherske perioden har tolkningene endret seg, og bjelkehodene har blitt forstått ulikt av forskjellige mennesker til ulike tider. Vår aller eldste skriftlige kilde til bjelkehoder i Norge tar for seg nettopp hodene i Mære kirke, og er fra 1750-årene. Den ukjente forfatteren fikk hodene forklart som minnesmerker etter de menneskene som en gang bygde denne kirka.

SKÅRET OG MALT

Steinbyggermiljøet i Trondheim var i kontinuerlig virksomhet ved Nidarosdomen og de øvrige steinkirkene i byen. Dette regnes som selve navet i Trøndelags nettverk av byggmes-

*Bjelkehode på nordveggen i Mære kirke, nummer 3 på Christies zylografiske trykk. Et mannshode med kalott. Nese, øyne og ører står i stil med den fredelige mannen på figur 5. Kjevpartiet er rynket og utspilt over mennesket han har slukt: Et smilende ansikt kikker ut mellom enorme huggtenner. Teologen Knut Skogrand tolket et tilsvarende bjelkehode i Værnes kirke som en fremstilling av dødssynden hovmot (latin: *superbia*). Den hovmodige er synderen som ikke har forstått alvor i sin synd, og som derfor går fortapt. Motivet er også funnet i fragmentmaterialet i Trondheim: rester etter ei ukjent kirke som ble brukt som fyllmasse i Nidarosdomens hovedtårn. Foto: Per Ivar Nicolaisen*

tere, murere, steinhuggere, spesialiserte smeder og tømrere, håndverkerne som skapte de middelalderske steinkirkene vi kan oppleve i dag. Skulpturer og tekniske løsninger i kirkene viser at noen trekk kom forsinket fra byen og ut på bygdene. I andre tilfeller kan man se at samme håndverker har produsert skulpturelementer som ble helt like landsbygd og by imellom. Noen trekk som finnes i flere kirker på landsbygda, er ikke blitt bevart i byen. Forfatterne har også undersøkt restene av bjelkehoder i taket i Hustad kirke, og gjort observasjoner som tyder på at disse hodene har vært både skåret ut og malt før stikkbjelkene ble satt på plass.

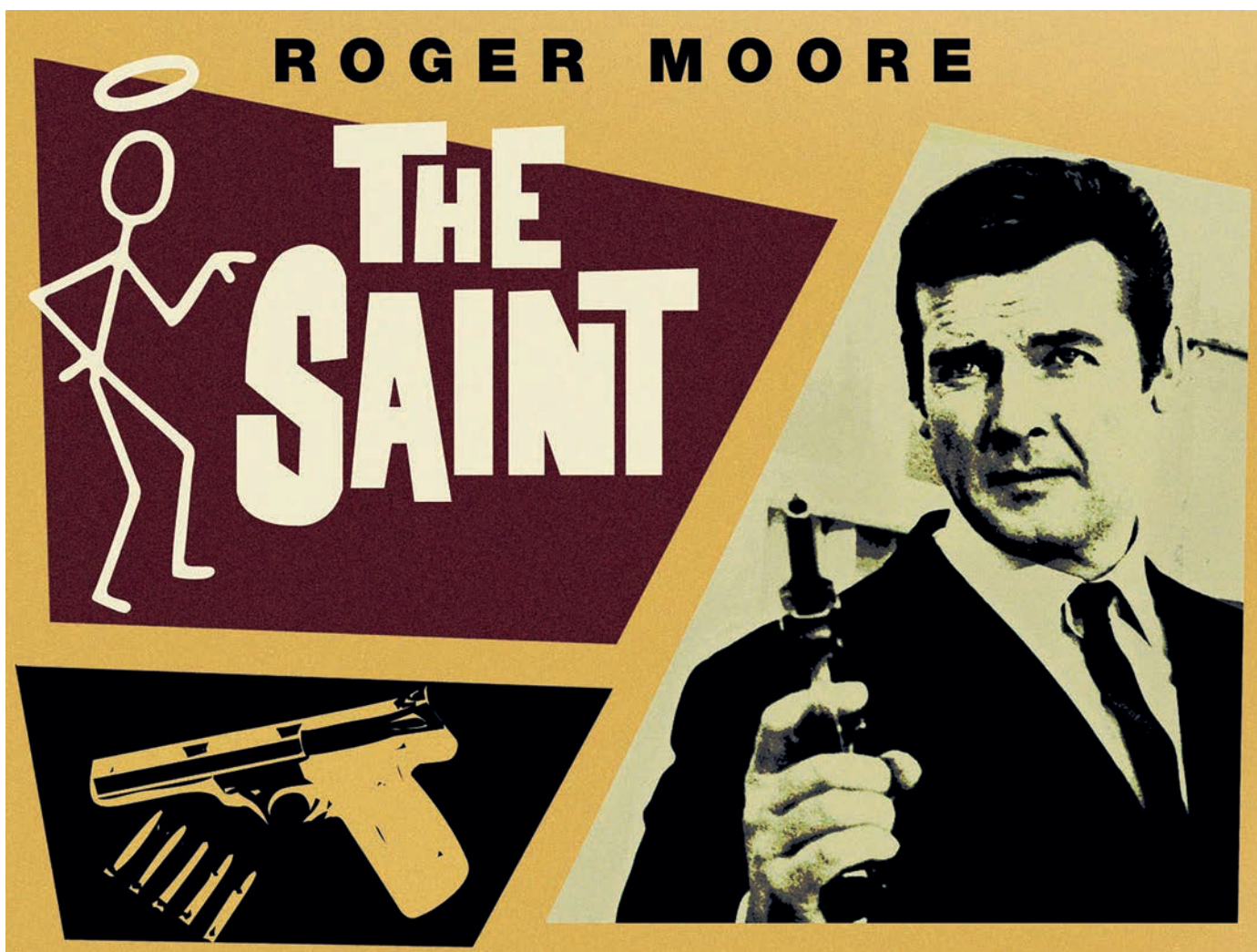
Vi har ikke funnet sikre spor etter maling på bjelkehodene i Mære. Vitenskapsmuseets hode er mørkere enn de som henger i kirken, og vi spør oss om dette kan skyldes konservering gjort etter at hodet kom til museet? Både dyrefigurene og de groteske mannshodene i Mære kirke ser ut til å være skåret av ulike treskjærere. Det er også store forskjeller i hvor mye arbeid som er lagt i hver skulptur. Et av bjelkehodene det er brukt mye tid på, er mannshodet i figur 5. Kunsthistorikeren Marco Trebbis kommentar til de dyriske mannshodene er at de *innholdsmessig* knytter seg til den øvrige romanske kirkekunsten, men at *uttrykket* står denne kunsten så fjernt at en kan undre seg over om det er eldre treskjærertradisjon som har fått nye kristne uttrykk å tumle med. Kontrasten mellom denne gruppa av bjelkehoder og annen samtidig kirkekunst, og forholdet bjelkehodene kan ha til Mære kirkes bygningshistorie, er et uforløst potensial for videre forskning.

Og til slutt: Lurer du på om det virkelig ble saget ned et bjelkehode eller to i Mære kirke på 1980-tallet? Heldigvis ikke! Vår gjennomgang Mære kirke og dens bjelkehoder viser at det ikke er sannsynlig at et av de tapte hodene forsvant på et så sent tidspunkt.

Forfattere

Helle Vangen Stuedal er arkeolog, ansatt som prosjektleder for Bergkunstreisen, Trøndelag fylkeskommune.

Bodil Østerås er arkeolog, ansatt som fagleder forvaltning og konservator ved Stiklestad Nasjonale Kultursenter (SNK).

Roger Moore, alias Simon Templar – «The Saint» – Helgenen. Han dominerte fredagenes Detektimen på 1960-tallet, da skurkene var slemme og lite ansiktspene, og helten (i entall) var uklanderlig.

HEIN B. BJERCK

Mesteparten av fortidens ting var nok ubetydeligheter i sin samtid – et jevnt dryss fra den daglige dont, alt det ødelagte, produksjonsavfall som flintfliser og jernslag, kokstein og pølsepinner som falt til jorden naturlig og uten savn; som de tingene vi i dag disiplinert sorterer og deponerer i restavfall og containere for papp og papir. Men uunngåelig nok vil også arkeologiske funn omfatte alt som ble borte på ulykkelig vis, opprivende og uhellsvangert. Smerten i tapet for mennesket som skiltes fra tingen, er fordunstet – han eller hun er for lengst blant de tause hordene av fortidens ansiktsløse skikkelser.

Mye taler for at gullhesten fra Byneset er en slik ting: tapt, savnet og kanskje grundig ettersøkt. Omstendighetene da den falt i glemselen i moldens mørke for femten hundre år siden, var sannsynligvis dramatiske. Dette er et paradoks; for oss er den tilbakevendte tingen nemlig det stikk motsatte – det er glede over det heldige funn, den fikk pryde forsiden av forrige

nummer av SPOR, som også rommer Caroline Fredriksens artikkelen om funnet:

Våren 2015 klang den klare lyden av gull i Roy Sørengs hodetelefoner under privat metallsøking på gården Hove på Byneset.

Caroline Fredriksen utdyper ikke adrenalin-rushet Roy Søreng sannsynligvis opplevde i sekundene da han fikk øye på og gned jorden av den lille gullhesten, eller ilingene av glede da han skjønte hva han hadde funnet. Men hun priser håndverksdetaljene, og betegner den centimeter-store, ett-gram-tunge hesten som «den søteste skatten i Vitenskapsmuseets samlinger». Hun har sikkert rett. Men funnet har også en «nedside».

Hempen som er loddet til hestens rygg, bidrar til å datere funnet til folkevandringstid (400–600 e.Kr.). Men detaljen som gjør mest inntrykk på meg, er at hempen er skadet. Det hefter

Det heldige funns mørke tvilling

Om «Gullhesten fra Byneset» og et smertefullt tap i 1967

noe illevarslende over den – løsnet på ene siden, halvt revet av, og bøyd litt til siden. Hempen må dermed ha mistet grepet til festet den hang i (en snor, et plagg ... eller en øreflipp?) – som sannsynligvis er den direkte årsaken til at gullhesten mistet festet til sin fordums eier og ble borte. Selv om noen forsøkte å lete, må den ørlille tingen ha vært nesten umulig å finne på gressmark eller skogbunn, selv om en skulle vite nesten nøyaktig hvor den var tapt. Gullhesten er konkret, den er her og nå iblant oss. Men den skadde hempen bærer sannsynligvis minner om selve tapet, en hendelse i fortiden. Verdien vi kan anta i selve materialet (gull) og håndverket (eksklusivt), er sannsynlig proporsjonal med smerten i tapet den gang det skjedde.

Detaljene kan vi bare spekulere om, men sannsynligheten for at det var en ulykksalig hendelse, er overhengende: Den lille, viltre jenta som heftet smykkesnoren i noe og ikke merket at hesten falt av. Den tilårskomne husbonden som ble brutalt grepet om halsen og lagt i bakken – tapet av gullhesten var i øyeblikket hans minste problem. Eller muligens en ungdom som rev den av seg (eller den som svek) i forsmådd kjærlighet. I alle tilfeller var omstendighetene dramatiske, slik hempen antyder. Minnene fra dette dramaet er for lengst fordunstet, men for meg henger det ennå en «forsteinet» sårhet over et smertelig tap i den opprevne hempen.

Uansett, for arkeologer og metallsøkere dreier det seg først og fremst om gleden i det heldige funn, detaljene i slumpehellet, hva man først tenkte da det pep i detektoren, hva man først trodde da det blinket i åkerjorda, hvordan funnet plasserer seg på verdiskalaen i Vitenskapsmuseets samlinger. Men vår lykkestund har etter alt å dømme en mørk tvilling, ulykken som skilte tingen fra mennesket. Vår fryd over et heldig funn er antakeligvis ofte omvendt proporsjonal med den glemte ulykken som innebar at tingen taptes. Gledesstunden nå er konkret, vi kan dvele ved den – ulykken er verre å utdype.

På ulikt vis tipper jeg alle har opplevd dette: å miste noe umåtelig kjær, noe «umistelig» som likevel ble borte. Det «umistelige» manifesterer seg ofte i at tingen faktisk kommer tilbake på ulikt vis, gjennom tilfeldigheter, som fiskeren som gjenfinner sin egen tapte gifting i buken på en sløyet sei. Men ofte er tingens tilbakekomst for sen til at den kan dulme tapet, annullere ulykken, gjenopprette det som var. Det meste som er gått tapt, er sannsynligvis ikke engang i nærheten av å ha blitt gjenfunnet, i likhet med alt annet arkeologisk materiale.

Gullhesten fra Hove med den opprevne hempen – som sannsynligvis er et minne om en ulykksalig hendelse. Foto: Åge Hojem, NTNU Vitenskapsmuseet

HELGENEN

DEN MODERNE ROBIN HOOD

Nr 5 • 1967 • Pris kr 1,85

HELGENEN

SPINDELVEV- MYSTERIET

Helgenen var også en populær tegneserie i 1960-årene – Den moderne Robin Hood. Fra internett, <https://snl.no/Helgenen>

Vi må antakeligvis helt frem til det selvopplevde for å få innsyn i savn og smerte i tapte ting. Gullhesten fra Byneset fikk meg i tanker om å ha opplevd motsatsen av et heldig funn, nemlig å miste noe uendelig verdifullt – fortvilelsen i det heldige funns mørke tvilling.

NÅLA FRA SELVESTE HELGENEN

Det var i begynnelsen av skoleferien i min barndoms Florø. Jeg satt på haugen utenfor hagen med en venn – vi studerte biltrafikken langs Firdavegen. Vi noterte registreringsnumre på bilene som for forbi, sammen med farge og bilmerke. Bilene kjørte fort, og det var lurt å være to: Den ene leste nummeret og den andre noterte. Nå om sommeren kunne det slumpe til med eksotiske bilsilt, i alle fall noen fra Bergen. Litt ut på dagen kunne kanskje også utenlandske biler dukke opp. I alle fall lå det an til et Oslo-skilt, etter som onkel Sølve og tante Erna var ventet i løpet av dagen.

I det lokale «bilnummERMiljøet» verserte en beretning fra Amerika («Det Beste»), der noen gutter – som oss – uvitende hadde notert nummeret på en bil med bankranere. Dette førte igjen til at ranet ble oppklart og skurkene tatt. Kanskje det var et fjernt håp om hederen i en slik velgjerning som drev oss. Sjansen var liten, men det var penger nok i Vestlandsbanken, og skulle ranere rømme byen, måtte de nødvendigvis passere der vi nå satt parat.

Inne i svingen ved Ankerbygget dukket det nå opp en biltype vi aldri hadde sett før: flat, tett på veien, bred, sportsbilaktig, flaskegrønn i karosseriet, hvitt tak. Vi stirret taust i påvente av at bilen skulle komme nært nok til at vi kunne tyde skilt-nummer og merke. Det skjedde aldri, for bilen blinket ut av veien – og inn på grusen i oppkjørselen vår. Det var onkel Sølve og tante Erna, i en ny Citroën DS. Interessen for nummeret fordunstet i måpende beundring da onkel Sølve slo av den hydropneumatiske fjæringen, og doningen sakte sukket mot bakken.

Men allikevel. Det som skulle hende senere samme dag, satte Citroënen fullstendig i skyggen. Tante Erna hadde en gave til meg – men forut for overrekkelsen var det noe hun måtte fortelle. Det hadde seg slik at TV-helten Roger Moore hadde kommet til stedet der tante Erna jobbet i Oslo under sitt nylige norgesbesøk. Under tiden gestaltet Roger Moore krimseriehelten Simon Templar, alias selveste Helgenen (eller «The Saint»), frontfigur i fredagenes program Detek-timen. Besøket i Oslo var behørig omtalt i rikspresen og i Dagsrevyen. The Key Brothers & The Quivers var sent og tidlig på radioen med «Så kom helgenen frem», vi kunne alle versene:

*En pike i et fremmed land blir jaget og forfulgt.
Hun skygges av en skummel mann som har parkeringsmulkt.
I sidegaten blir hun tatt og kidnappet med vold.
Alt er stille, månen lyser og klokken slår nesten tolv.*

Eh. Eh. Men så kom altså Helgenen frem, som det heter i refrenget. Jeg hadde skaffet meg singelplaten, B-sidens «Kriminaltango» var heller ikke så verst. Med NRK som eneste TV-kanal var Detek-timen i alles hjem hver fredag. «Seergrupper» fantes knapt; Helgenen var kort og godt alles, den eneste. Bragdene under gårsdagens episode ble grundig kommentert i lørdagens friminutter på skolen. Knipene han fikk seg ut av med kløkt, mot og mye flaks, skurkene han måtte hamle opp med, bilene han kjørte, alle damene han måtte kysse. Vi mimet fintene i lekeslåsskamper, og gjentok ting han hadde sagt i avgjørende øyeblikk. Mange hadde tegnet Helgenens merke, strekmannen som springer mot høyre med spenst i knærne med en glorie over hodet, på gule regnjakker eller nedbrettet på gummistøvlene.

Men altså, tante Erna hadde møtt selveste Roger Moore, alias Simon Templar, alias Helgenen. Han hadde egenhendig gitt henne ei skinnende messingnål, formet som Helgenens symbol. Nåla ble en gave til meg. En uhyrlig skatt – det hang en aura over denne tingen som nesten var for stor til å landes i her Florø, lengst ute på riksvei 5. Den strålte av storhet der den lå i sin bomullsseng i en liten eske med lokk. Den dir-ret litt når jeg forsiktig løftet den ut og la den i hånden min, bare én hånd mellom min og Helgenens harde høyre hook. Det var ikke var til å tro, med denne var jeg på innsiden av Detek-timen, jeg eide en flik av noe stort og uant.

For første gang opplevde jeg sommerferien som en hemske. Uten skole, intet friminutt, og heller ingen anledning til å

Den tapte Helgenen-nåla må ha sett slik ut.

la seg overstråle av oppmerksomheten Helgenen-nåla ville medføre. Til og med syvendeklassingene ville måtte spørre om det var sant, om å få se den. Uansett. Da vi like etterpå dro på sommerferie for å besøke slekta i Kristiansund, hadde jeg selvfølgelig Helgenens nål med. Den lå i bomullssenga si like ved armbåndsuret mitt på lugaren over Stad. Den hang på jakkeslaget da vi skuet en kvintett svarte jazzmusikere på kaia i Molde. Den var med da vi spiste «Soft-Ice» på en benk i «Vanndamman» i Kristiansund og studerte langhalsede svaner på en dam. Alle som så meg her i Kristiansund, lurte sikkert på hvor den gutten hadde fått fatt i nåla, tenkte jeg. At den var direkte fra selveste Helgenens hånd, kunne ingen fatte, og jeg kjente hjertet bruse.

Men plutselig var ikke nåla lenger på jakkeslaget, jeg hadde mistet den.

Jeg lette under benker vi hadde sittet på, foran iskiosken vi hadde handlet i, langs fortauene vi hadde gått på, i rennesteinen, hver meter siden sist jeg husket at nåla var der. Familien engasjerte seg, det var teorier om hvordan nåla hadde løsnet, de var velmente, men var salt i såret. Det var nytteløst. Nåla var borte. Tapt. Vel hjemme finstuderte vi feriebildene for å tidfeste når nåla forsvant. Smalfilmene – under fremvisningen måtte pappa fryse stillbilder for å se om nåla hang der, på karusellen, på benken der vi spiste is, på byferga til Gomalandet. Men filmen kunne smelte dersom den sto stille for lenge foran glødelampen – «den er helsikes heit», sa pappa – og aldri fikk vi et sikkert svar. Jeg var tilbake til utsiden av Detektimen, som alle de andre.

«SOVENDE KJEMPER»

Hver gang jeg siden har besøkt Kristiansund, tenker jeg at Helgenen-nåla er her et sted, og tar meg i å kikke etter den. Men ikke engang et øvet arkeologisk blikk har kunnet finne den – ennå.

«Ting er sovende kjemper», sier Graham Harman i sine filosoferinger om ting – de har en egen evne til å komme tilbake, slik arkeologer og metallsøkere stadig erfarer. Men tingene kommer aldri tilbake til det som var. De kommer alltid tilbake til noe annet, til en verden som har snurret videre på sin ferd. Om det utrolige skulle skje, at jeg fant den i grusen langs gjerdet ved de langhalsede svanene i Vanndamman under et kommende besøk til Kristiansund. Eller om min artikkel her skulle bli en «snakkis» i Kristiansund og komme noen for øre som husker at han eller hun fant nåla med det velkjente symbolet den gang, og nå finner den igjen blant fargestifter og lukteviskelær i en skuff – alle år uvitende om dens spesielle historie: At den lå blant kvitskjortene til Roger Moore på flyturen over Nordsjøen i 1967, at han ga den til tante Erna, turen over Filefjell i den nye Citroënen, overrekkelsen til en ærefryktlammet trettenåring, duvingen i bomullssengen over Stad, tonene fra jazzen i Molde, beundringen fra slektingene i Kristiansund, fortvilelsen da den taptes – alt dette ble borte i sekundet da vi skiltes. Uansett, om den skulle komme tilbake til meg i denne stund, vil tiden ha overlatt den til noe annet. Skaren av Helgenens tilhengere er skrumpet vesentlig, The Key Brothers' store hit klinger ikke lenger i alles ører, kollegaer eller studenter på Vitenskapsmuseet ville neppe latt seg

Stillbilde fra den uhellsvangre dagen under ferien til Kristiansund i 1967, de siste glade timer der jeg ennå trodde at den dyrebare Helgenen-nåla hang på jakkeslaget. Var det under røffe runder på karusellen den falt av? Var den fortsatt der da vi spiste is etterpå? Film: Siv Liset (øverst) og Rolf Bjerck (nederst). Stillbilder fra 8 mm-film: Elin Andreassen

Helgenens symbol – slik vi tegnet det på vrangsiden av nedbrettede gummistøvler den gang, gjerne sammen med populære band som Hep Stars. De var tøffere slik, syntes vi. Tegning: Hein Bjerck

imponere – slik den nå pulveriserte, potensielle beundrerskaren i skolegården den gang kunne ha gjort.

Hva om den først kommer tilbake om 1500 år, etter like lang tid som gullhesten fra Byneset lå gjemt i åkeren, i år 3521 e.Kr? Vil den komme på forsiden av 1536-årgangen av SPOR? Vil det finnes forskere som kan finne tilbake det lille tidsvinduet da dette var et velkjent symbol? Ville noen kunne ane at funnet har en glemt, mørk tvilling i hendelsen som skilte tingen fra den som eide den?

Gullhesten og helgennåla – den ene er nyss kommet tilbake og lar seg villig beundre, den andre er fremdeles i glemse-len. Det er sannsynligvis pompøst å sammenlikne de to som selvstendige objekter. Men de to møtes kanskje i savnet de etterlot mennesker som hadde dem kjær. Ingen av dem rakk tilbake tidsnok til å kunne dulme et smertefullt tap, og begge etterlater en mørk tvilling i hendelsen som en gang skilte dem fra menneskene.

Kanskje det kan dulme tapet neste gang du mister en kjær ting – at den fortsatt finnes i verden, og at den kommer tilbake en gang?

Lesetips

Fredriksen, C. 1921. Et bitte lite gullfunn fra Byneset. *SPOR* nr. 1-2021, 32–33.

Harman, G. 2016. *Immaterialism. Objects and Social Theory*. Cambridge: Polity Press.

Forfatter

Hein B. Bjerck er professor i arkeologi ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie, NTNU Vitenskapsmuseet.

Lus eller øl i MIDDELALDEREN?

HEIDI ELTOFT

Like før påsken 2021 ble det funnet tre merkverdige planker i NTNU Vitenskapsmuseets samlinger, i forbindelse med NIDARK-prosjektet. Samtlige var perforerte med et stort antall gjennomborede hull. Undersøkelser av kontekstinformasjon viste at to av plankene var blitt funnet på Folkebibliotektomtens delfelt FU, og deres kontekst er datert til 1025–1050 e.Kr. og 1100–1150 e.Kr. Den siste planken ble funnet i Nordre gate 1 i 1977, og dens kontekst kan trolig dateres til ca. 1100–1150 e.Kr. Gjenstandenes funksjon lot seg derimot ikke umiddelbart forklare, og nysgjerrigheten økte blant prosjektets arkeologer.

Som del av NIDARK blir mange av de flotte gjenstandene i NTNU Vitenskapsmuseets middelaldersamling formidlet på prosjektets Facebook-side *NIDARK – arkeologi fra middelalderens Nidaros*. Siden har vært nyttig som diskusjonsforum gjennom hele prosjektet, da det jevnlig presenteres objekter som har en noe usikker funksjon. Plankene som er nevnt ovenfor, ble utgangspunktet for en slik post. Posten fikk stor oppmerksomhet, og diskusjonen vedrørende objektets funksjon var lenge aktiv. Blant forslagene som kom inn, var sonnfjøl, spillebrett, kornsåld, lusefjøl, del av skap for lagring av ost, del av redskap for å yste ost, fiskekiste, ålekiste m.m.

I lys av dette forsøkte vi å hente ut mer informasjon fra gjenstandene i samarbeid med museets konservatorer, og vi kom frem til følgende konklusjoner:

- N93513 er litt brent i kanten på ett av fragmentene. Diameteren på hullene på planken er på rundt 12 mm, og hullene er rette (dvs. verken koniske eller bikoniske). Planken er 84 cm lang, men er knekt i den ene enden, så dens opprinnelige lengde er uvisst. Langs den ene langsiden på denne planken finnes det seks hull som er noe større enn de andre, og slike hull er typisk for kister eller kasser, hvor treplugger har festet tilsluttende bord. Dette trenger derimot ikke å ha en sammenheng med de øvrige hullene, f.eks. ved at et bord fra en kiste kan ha blitt gjenbrukt til en annen funksjon – eller motsatt. Da vi undersøkte planken, viste det seg også at den hadde en søtlig lukt – noe som manglet på de andre plankene.
- N91500 har også rette hull med diameter på omtrent 12 mm, og er brent på hver side. Planken er 60 cm lang, men er knekt i den ene enden.
- N49728 er kraftig brent, men kun på den ene siden. Den har også rette, men større hull enn de andre – omtrent 16 mm i diameter. Planken er 64 cm lang, men er knekt i begge ender.

Etter våre undersøkelser var det tre av forslagene fra Facebook-siden som skilte seg ut, og som fikk en del oppmerksomhet blant sidens følgere: «sonnfjøl», «lusefjøl» og «fiskekiste/ålekiste».

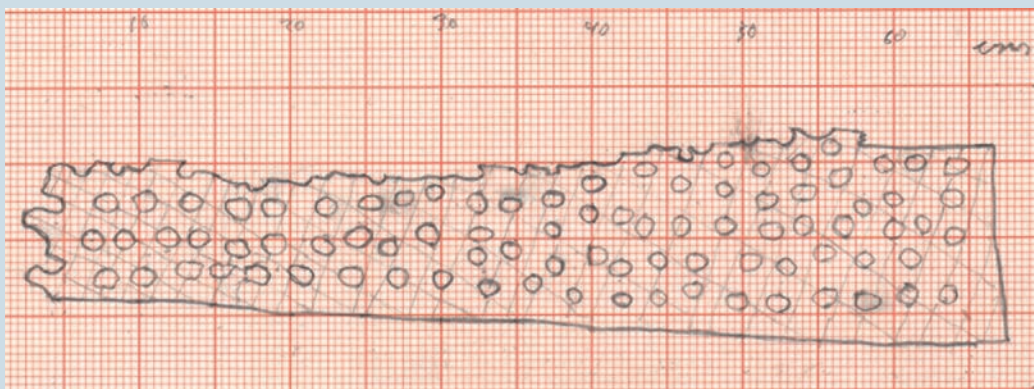

Plankene ble pakket ut og lagt ved siden av hverandre rett etter at de ble oppdaget i samlingene, vinteren 2021.
Fra toppen: N93513, N91500, N49728. Foto: Heidi Eltoft

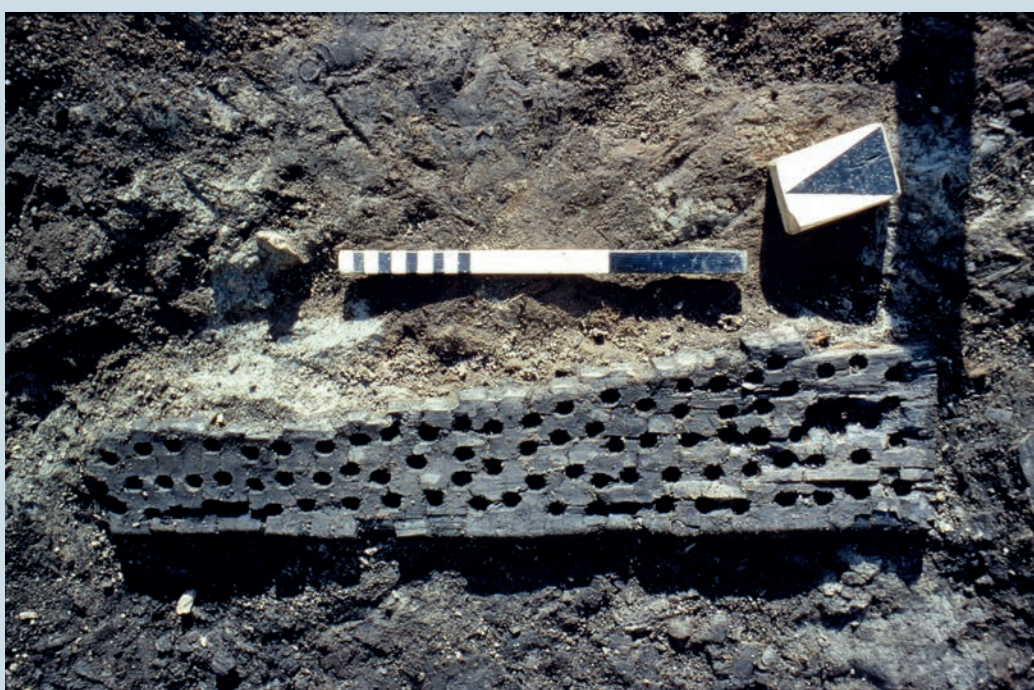

Plankene hadde ganske forskjellig overflate, men deler en rekke egenskaper. Foto: Heidi Eltoft

Hullene er rette og forholdsvis jevnt fordelt på plankene.
Foto: Heidi Eltoft

Feltfoto av en tilsvarende planke, slik den ble funnet i 1985. Den ble tilsynelatende ikke tatt inn i samlingen, men ble dokumentert ved tegning i 1:5, samt med foto både i sort/hvitt og i farger.

«Sonnfjøl» ble brukt til å tørke malt i forbindelse med ølbrygging. Hullene skal sørge for at røyk fra en røykovn siver opp gjennom dem, og gjennom kornet som dermed blir tørket og setter smakspeg på ølet. Bruken av «sonn» er en tradisjon som er kjent hovedsakelig fra Trøndelag og fra Møre og Romsdal. Slike planker vil gjerne ha spor etter varmpåvirkning.

En såkalt «lusefjøl» er en fjøl med mange hull som ble plassert i senga om natta. Den skulle samle opp lus ved at dyrene gjemte seg i hullene når rommet ble fylt med lys. Man kunne da helle kokende vann over fjøla, eller legge fjøla over et ildsted for å drepe lusene. Dette kunne sette brannspor på plankene.

En «fiskekiste» eller «ålekiste» ble brukt til å oppbevare levende fisk, og denne funksjonen ville nødvendigvis gi noen spor

av varmpåvirkning, men som nevnt tidligere, hadde den ene planken hull, trolig for treplugger – som vi ofte finner på møbler, kister og kasser.

Som vist ovenfor var samtlige av plankene brent i ulik grad, men hvorvidt brannsporene på plankene skyldes bruk, uhell eller brann, er vanskelig å si. Dermed er det også vanskelig å bestemme om denne varmpåvirkningen har sammenheng med disse funksjonene. Etter noe leting i faglitteratur og på internett, ble det fastslått at det finnes paralleller til samtlige av de overnevnte alternativene på foto av tilsvarende fjøl fra nyere tid, men at en sikker konklusjon på gjenstandenes funksjoner ble vanskelig å trekke.

Etter et arkivdykk ble det – høsten 2021 – også oppdaget en tegning av ytterligere én planke. Denne ble ikke tatt inn i samlingen under utgravningen i 1985, og den finnes derfor ikke

i våre magasiner. Derimot ble den dokumentert på tegning og fotografert. Ifølge tegningen har både hullene og planken omtrent lik størrelse som de øvrige tre. Hvorvidt denne har vært varmpåvirket eller hatt en søtlig lukt, er vanskelig å si ut fra bildet til venstre, men den deler uansett en rekke egenskaper med de øvrige plankene, og det er dermed fristende å se disse gjenstandene i sammenheng.

Også denne planken ble funnet på Folkebibliotektomtens delfelt FU, og også dens kontekst dateres til 1025–1050 e.Kr. Tre av fire av disse plankene har dermed blitt funnet på felt FU i 1985. Dette var et delfelt som befant seg helt vest på utgravningsområdet på Folkebibliotektomten, like sør for Schjoldagerveita, under dagens Folkebibliotek i Trondheim sentrum. Ifølge Ulf Alström og Brian J. Hodkinson, som skrev en stratigrafisk analyse av feltet i 1986, besto strukturene som ble funnet på dette feltet, i hovedsak av bygninger og passasjer. Konstruksjonene lå orientert i øst/sørøst–vest/sørvestlig retning, og de fleste har vært laftet, men ifølge Alström og Hodkinson var det noe vanskelig å funksjonsbestemme mange av bygningene.

Høsten 2021 undersøkte vi også planken med den søtlige lukten litt nærmere, i et forsøk på å finne ut hva årsaken til denne lukten kunne være. En interessant hypotese var at lukten kom fra plankens arkeologiske kontekst, og at den hadde vært i kontakt med et søtt, organisk stoff som f.eks. bivoks, honning eller propolis. I samarbeid med konservatorer fra NTNU Vitenskapsmuseet ble det utført en kort undersøkelse under UV-lys for å se om det var noen materialer som kom til syne med karakteristiske fluorescerende farger. Den luktende planken skilte seg ut, da den hadde en klar gul-oransje fluorescens i tverrsnitt som den andre planken ikke hadde. Dette

kan derimot ha hatt naturlige forklaringer tilknyttet f.eks. nedbrytning, overflatebehandling, treets egenart m.m. Det ble også påpekt at denne planken, i etterkant av utgravningen, ble behandlet med en annen konserveringsmetode enn de øvrige plankene, og dette kan gi et «falskt» utslag i den arkeologiske tolkningen av gjenstanden. Hvorvidt denne lukten skyldes aktivitet i middelalderen, konserveringsmetodikk eller tilfældigheter, er dermed enda uavklart.

Det som derimot er relativt sikkert, er at byens befolkning i middelalderen har hatt både ost, fisk og lus – og ikke minst øl. I Gulatingsloven står det til og med at hver bonde skulle brygge minst én «mæle» til seg selv og tilsvarende til sin fru. De som unnlot å brygge øl, måtte betale bot til biskopen, og dersom man unnlot å brygge tre år på rad, ble man nødt til å oppgi halve gården til biskopen, halve til kongen, og man kunne til og med måtte forlate landet – med eller uten lus!

Lesetips

- Alström, U. og Hodkinson, B.J. 1986. Stratigrafisk analyse. Delfelt FA, FT og FU. *Fortiden i Trondheim bygrunn: Folkebibliotekstomten. Meddelelser* (4). Trondheim: Riksantikvaren.
- Christophersen, A. 2020. *Under Trondheim: Fortellinger fra bygrunnen*. Trondheim: Museumsforlaget.
- Dybdahl, A. 2015. Luseproblem og bekjempelse av lus i Norge gjennom tidene. *Michael* (12) s. 263–283.

FORFATTER

Heidi Eltoft er arkeolog, for tiden ansatt på NIDARK-prosjektet ved NTNU Vitenskapsmuseet.

NIDARK er NTNU Vitenskapsmuseets prosjekt for å revitalisere det arkeologiske materialet fra middelalderbyen Nidaros. Formålet med prosjektet er å tilrettelegge gjenstandsmateriale og dokumentasjon fra Riksantikvarens arkeologiske undersøkelser i Trondheims bygrunn etter 1970, slik at dette kan bli kjent for et større publikum.

Bioarkeologi

Forskning på menneskelige levninger

Studier av skjeletter gir oss unik innsikt i historien og er kanskje den mest direkte koblingen til å forstå tidligere befolkninger. Menneskelige levninger er gjenkjennbare og fører oss ansikt til ansikt med fortiden. For å gi et lite innblikk i hvilke historier menneskelige levninger kan fortelle, skal vi her gjøre et lite dykk ned i bioarkeologiens verden.

NINA E. VALSTRAND OG MONICA N. ENEHAUG

Denne artikkelen tar for seg hvordan man kan lære om fortiden ved å studere menneskelige levninger. Skjeletter kan fortelle en hel livshistorie hvis man vet hva man skal se etter. En analyse av dem kan bidra med informasjon om enkeltindivider, men også om hele befolkningsgrupper. Ved å analysere individenes biologiske kjønn, alder, høyde og helse, kan slike undersøkelser besvare spørsmål som: *Var det flere menn enn kvinner i befolkningen? Var det i perioder endringer i gjennomsnittshøyde? Hvordan var levevilkårene for barn og voksne?* Denne artikkelen skal se på hvordan man innhenter data i slike studier og på noen av de metodene som ligger til grunn for den bioarkeologiske forskningen.

UTGRAVING AV MENNESKELIGE LEVNINGER

Fortidige gravplasser blir av og til forstyrret av moderne anleggsarbeid og utviklingsprosjekter. I mange tilfeller utføres

det derfor arkeologiske utgravinger for å dokumentere informasjon om gravstedet og om menneskene som ligger begravd der. Dokumentasjonen består av detaljert fotografering, inngående beskrivelser av gravstedet og levningene, og digital rentegning av de ulike skjelettene. Dette skaper et databasert grunnlag for å forstå omstendighetene fra tiden gravplassen var i bruk så vel som eventuelle inngrep og forstyrrelser som er gjort i ettertid.

Analysen av menneskelige levninger starter med utgravingen, og i denne prosessen handler det om å få dokumentert all informasjon som kan fortelle noe om gravleggingen, om hvordan levningene er nedbrutt, hvorvidt det er flere individer i graven og om det finnes spor etter ritualer som har skjedd da individet ble begravd. Noen ganger kan man for eksempel finne dyreofter som er plassert sammen med eller i relasjon til de menneskelige levningene. Metodene som brukes i dokumentasjon og tolkning av gravstedet er de samme som

benyttes i rettsantropologi og rettsarkeologi, noe som viser at arkeologiske metoder er godt egnet til slik åstedsgransking.

Gravskikken har variert mye gjennom fortiden, i forskjellige kulturer og befolkningsgrupper. Forskjeller i gravskikk kan også forekomme innen samme periode og innen samme befolkning. Et nokså typisk eksempel på dette er kremasjonsgraver, hvor individet er brent, og inhumasjonsgraver hvor individet er lagt rett ned i jorden, med eller uten kiste. Begge disse gravtypene gir verdifull informasjon i osteologiske og arkeologiske analyser av levningene.

Bevaringsforholdene for inhumasjonsgraver påvirkes av en rekke faktorer, blant annet hvor fuktig det er der graven ligger, hvor mye kalk det er i jorden, og om de ligger i sand eller i leire. Noen ganger finner man graver hvor både kister og skjeletter er svært godt bevart, andre ganger er nesten hele graven nedbrutt. Også skjeletter som ser godt bevart ut ved avdekking, kan gå i stykker når man prøver å løfte dem opp. Selv om bevaringsforholdene er dårlige, finner man i utgravingen likevel ofte spor etter materialer som ikke lenger finnes. Måten levningen er brutt ned på, samt hvordan skjelettet ligger *artikulert*, altså hvordan beina er plassert i graven ved avdekking, kan gi informasjon om individet har ligget i en kiste eller vært svøpt i et likklede som har forvitret. Hvordan skjelettet er artikulert, kan også avsløre om graven har vært forstyrret før eller etter at bløtvevet ble nedbrutt. Noen ganger finner man graver der avtrykket av individet er det eneste som er igjen fordi skjelettet er helt borte, men også dette kan gi verdifull informasjon – for eksempel om kroppsstørrelse og om hvilken kroppsstilling individet hadde ved gravleggingen.

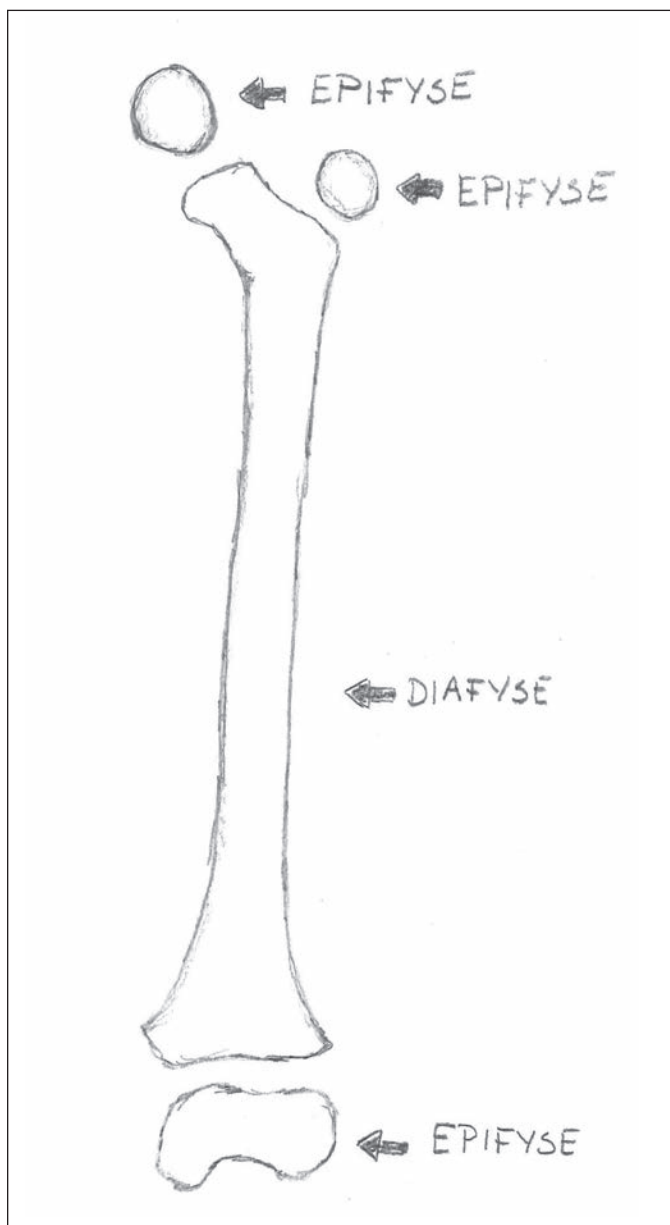
Kremasjonsgraver krever en annen utgravingsmetode enn inhumasjonsgraver. Når et individ brennes, vil skjelettet reduseres til fragmenter. Temperaturen ved kremasjon vil påvirke fragmenteringen, og har dermed betydning for hvilke bein som er bevart og hvilken informasjon det er mulig å uthente. En annen viktig faktor er selve gravstedet. Noen ganger er stedet for kremasjon og gravlegging det samme, andre ganger kan levningene ha blitt flyttet fra kremasjonsstedet for deretter å deponeres i en grav. En slik sekundærbegravelse kan blant annet gjenkjennes på den sparsomme mengden kull og sot i graven og på beina. Det hender også at de brente levningene har blitt rengjort eller knust før nedgraving, og det forekommer også tilfeller hvor bare deler av det brente skjelettet har blitt gravlagt. For å kunne identifisere hvilke prosesser levningene har vært gjennom, må alle fragmentene inkluderes i den bioarkeologiske analysen, uansett størrelse. Selv de minste fragmentene kan gi viktig informasjon. Man kan for eksempel identifisere bein fra ulike individer med ulik alder i en og samme grav.

HVA KAN SKJELETTENE FORTELLE?

I en biologisk profil estimeres kjønn, alder, patologi (sykdom og skade) og høyde på individene. I bioarkeologien er det utelukkende *biologisk* kjønn som blir identifisert. De såkalte kjønnsdimorfiske trekkene, det vil si synlige særegenheter i skjelettet som er forskjellige hos biologiske kvinner og menn, begynner å utvikle seg fra puberteten. Slike trekk kan blant annet observeres i hodeskallen og i bekkenet. På grunn av de biologiske egenskapene hos kvinner knyttet til barnefødsler, er de kjønnsdimorfiske trekkene i bekkenet mer pålitelige enn de i hodeskallen. Hos yngre individer, der disse trekkene ennå

Et av de kjønnsdimorfiske trekkene ved bekkenet, *incisura ischiadica major*, som brukes i biologisk kjønnsbestemmelse. Til venstre er vinkelen skarpere, vanlig hos menn og til høyre er vinkelen videre, vanlig hos kvinner. Foto: Nina Elisabeth Valstrand og Monica Nordanger Enehaug

Figuren viser lårbein (femur) av yngre individ under fusjonering.

ikke er ferdigutviklet, kan man velge å gjøre en DNA-analyse for å bestemme biologisk kjønn.

En måte å identifisere alderen hos individet på, er å studere hvor langt i utviklingen skjelettet er kommet. Gjennom oppveksten formes og utvikles det som til slutt blir det voksne skjelettet. Ved fødselen består skjelettet av rundt 300 ulike elementer, mens et ferdig utviklet skjelett har ca. 206 bein. For eksempel vokser lårbeinet (femur) sammen med midtstykket (diaphysen) og leddene (epifysene). Fusjoneringen skjer på ulike tidspunkt for ulike bein. Frem til fusjoneringen er komplett, dvs. så lenge beina fortsatt vokser og utvikler seg, er det mulig å aldersbestemme skjelettet ut fra disse prosessene.

For å studere alderen på individer der skjelettet er ferdig utviklet, er det nedbrytningsprosessene som må analyseres. Nedbrytningen av bein studeres element for element – for så å bli satt sammen til en helhet. Disse prosessene, for eksempel slitasje i ledd, kan påvirkes av flere faktorer, blant annet sykdom eller belastning. Tenner kan også brukes til å bestemme alder. Hos barn vurderes blant annet melketenner og hvor langt i utviklingen disse er kommet. Hos voksne analyseres derimot graden av slitasje på tennene. Tannslitasje henger i stor grad sammen med diett, og denne må derfor vurderes på bakgrunn av hvilken befolkning som studeres, deres kosthold og matproduksjon. For eksempel kan det ha forekommet mye sandkorn i melet de brukte, noe som vil gi økt tannslitasje.

Dersom man studerer mange nok individer, er det mulig å identifisere sammensetningen av aldersgrupper, befolkningsvekst og levealder. Dette kan fortelle mye om levevilkår og helse over tid, der man for eksempel sporer endringer i antall unge kontra antall eldre. Ut fra aldersstudier er det mulig å si noe om den gjennomsnittlige levealderen i befolkningen.

Fusjoneringsprosessen på kragebeinet. Til venstre ufusjonert, i midten delvis fusjonert og til høyre ferdig fusjonert. Fusjoneringsprosessen til kragebeinet starter i 16–21-års alderen og er ferdig når man er mellom 22 og 30 år. Foto: Nina Elisabeth Valstrand og Monica Nordanger Enehaug

Tre ulike stadier brukt til å aldersbestemme individer ut fra en del av bekkenet (symphysis pubis). Utvikling fra yngst (venstre) til eldst (høyre). Foto: Nina Elisabeth Valstrand og Monica Nordanger Enehaug

HELSE

Bioarkeologiske studier kan gi informasjon om individer har hatt ulik helse ut fra faktorer som om de har bodd i byen eller på landet, deres sosiale status, kulturelle adferdsmønstre, sesongbaserte utfordringer og overordnede samfunnsstrukturer.

Forskjellige sykdommer kan lage synlige spor (patologi) i skjelettet. Disse kan noen ganger være tydelige, andre ganger diffuse. Derfor er det viktig med en helhetlig vurdering der hvert element analyseres. Når dette er gjort, settes dataene sammen til en biologisk profil. Noen sykdommer er vanlige å finne i skjeletter, slik som gikt hos eldre. Ved gikt kan en finne typiske slitasjeskader som kommer av nedbrutt brusk. Dette kan manifestes som ny beinvekst rundt enkelte overflater eller som blankpolerte overflater der beinflater har gnisset mot hverandre. Andre sykdommer er mer sjeldne, slik som rakitt. Rakitt kan forekomme etter langvarig mangel på vitamin D, noe som fører til at opptak av fosfat og kalsium blir hemmet. Dette gir seg utslag i at skjelettet mister noe av sin styrke og blir mykere, og det kan blant annet føre til en buet form i de største rørbeina.

Unuaturlig fusjonering av to ledd i finger. En årsak til dette kan være leddgikt. Foto: Nina Elisabeth Valstrand og Monica Nordanger Enehaug

Brudd i ribbein (*costa*), der bruddet har fått tid til å gro. Foto: Nina Elisabeth Valstrand og Monica Nordanger Enehaug

Å studere sykdommer hos fortidige individer er viktig av flere grunner. For det første kan det fortelle om sykdommer som ikke lenger er vanlige, og om hvordan tidligere samfunn har håndtert epidemier og pandemier. Dette gir verdifull informasjon om kroppen, sykdommer og handlingsmønster som kan være med på å bidra til en friskere fremtid. For eksempel ble karantene, et kjent begrep i samtiden, første gang brukt i Ragusa i Kroatia i 1377.

Også skader kan avsette spor på skjelettet. Dette kan være beinbrudd, stikkskader, kuttskader eller slagskader. Disse sporene kan i noen tilfeller gi informasjon om hva som har forårsaket skaden, for eksempel et våpen, men de kan også si noe om skaden har begynt å gro eller ikke. Dersom skaden er helet, viser dette at personen har overlevd skaden, og følgelig må skaden være inntruffet før personen døde, *ante mortem*. Om skaden ikke er helet betyr dette at individet har dødd kort tid etter at skaden er påført, og skaden klassifiseres dermed som påført rundt dødstidspunktet, *peri mortem*. Dette kan også gi en pekepinn på om skaden var dødelig. Skader som er påført lenge etter at døden inntraff, kan skilles fra *ante-* og *peri mortem*-skader, da de er påført såpass lang tid i etterkant. Fordi skjelettet etter lang tid i jorden vil være tørrere enn ved dødstidspunktet, vil slike skader få en helt annen fremtoning. Skader som tydelig er påført etter døden klassifiseres som *post mortem*.

AVSLUTNING

Gjennom bioarkeologiske studier kan man hente kunnskap om hvordan samfunn og befolkning har utviklet seg gjennom historien. Skjeletter innehar kvaliteter som gjør at de på mange måter blir direkte vitnesbyrd fra fortiden. Hvert enkelt skjelett representerer et unikt menneske med en *unik* livshistorie. Å identifisere en biologisk profil er en kompleks prosess som gjerne utføres på et laboratorium under strenge etiske retningslinjer.

Biologiske profiler kan gi informasjon om alderssammensetning, dødelighet og helsetilstand, om det er endringer i disse over tid, og om det er forskjeller innad i samfunnet som undersøkes. Slike analyser kan videre gi ny kunnskap om hvordan tidligere samfunn håndterte sykdom, og om ernæring. Dette er kunnskap som – i tillegg til å øke forståelsen av fortiden, – kan gi perspektiver på utfordringer i dagens samfunn og kanskje også på fremtidige utfordringer.

Forfatterne

Monica N. Enehaug er stipendiat ph.d. ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie, NTNU Vitenskapsmuseet.

Nina E. Valstrand er stipendiat ph.d. ved Institutt for historiske og klassiske studier, HF, NTNU.

Boktips

OLAV GJÆREVOLL OG REIDAR JØRGENSEN.
DAGNY TANDE LID (ILLUSTRASJONER)

FJELLFLORA

Fjellflora ble første gang utgitt i 1952. I boka finner du navn, beskrivelser og akvarelltegninger av de 164 vanligste plantene i den norske fjellheimen. Denne fjortende utgaven av *Fjellflora* er oppdatert med hensyn til de forskjellige data, spesielt når det gjelder latinske navn, utbredelse og oppdeling i underarter.

Fjellflora er skrevet av en av Nordens fremste eksperter på fjellets planteliv, professor Olav Gjærevoll og botaniker Reidar Jørgensen. Kunstneren Dagny Tande Lid står bak de praktfulle akvarelltegnin-
gene av plantene. Det hendige formatet gjør boka til et fast følge på fjelltur – nyt plantene der de vokser!

BODIL ØSTERÅS (RED.)

MÆRE 1021–2021

Arkeologiske funn i middelalderkirken på Mære viser spor etter graver og bosetting fra romertiden. Plassen, kirkebygget og kraften i landskapet har gjort Mære til et sentralt, religiøst senter i over 2000 år. Ifølge Snorre drap kong Olav Haraldsson Olve på Egg i 1021, på vinterblotet på Mære.

Nå har seks kunnskapsinstitusjoner i Trøndelag gått sammen om å vise hvordan mytene rundt kristningsprosessen i Trøndelag ble synlig gjennom den materielle kulturen – en sterk faglig opprusting fram mot nasjonaljubileet i 2030 som bygger relasjoner mellom ulike forskingsinstitusjoner i regionen.

MORTEN STIGE OG OLE RISBØL (RED.)

KULISTEINEN

For om lag tusen år siden ble det reist en runestein på Kuli. På steinen var det ristet inn et kors og en tekst i runer. Runene forteller at landet nå er kristent. Dette er første gangen som vi kjenner til at navnet på Norge er skrevet på norsk jord. Derfor kaller vi Kulisteinen for «Norges dåpsattest». Kulisteinen er den første og den eldste innførselen i det nasjonale registeret «Norges dokumentarv», som er et underbruk av UNESCOs «Memory of the world»-program. I 1913 ble steinen hentet til Trondheim og Vitenskapsmuseet. Den hadde til da vært brukt som bygningsmateriale i en låve. Først i 1956 ble det gjort en lesning av runene på steinen. Arkitekturhistorikeren Eir Ragna Grytli har omtalt Kulisteinen som det eldste stående byggverk i landet, en merkestein mellom forhistorisk tid og middelalder.

Gravfeltet på Vang i OPPDAL

Gravfeltet på Vang er et magisk sted. Det er Norges og et av Nord-Europas største gravfelt fra jernalderen. På Vangfeltet ligger rundt 900 store og små gravhauger og -røyser samlet i et vakkert kulturlandskap. En sti snor seg mellom gravene. Langs stien finner du informasjonsskilt og kuber som forteller om gravfeltet og vikingsamfunnet. Du kan også utforske historien gjennom digitale fortellinger ved å skanne QR-koden på skiltene eller gå til www.kulmin.no

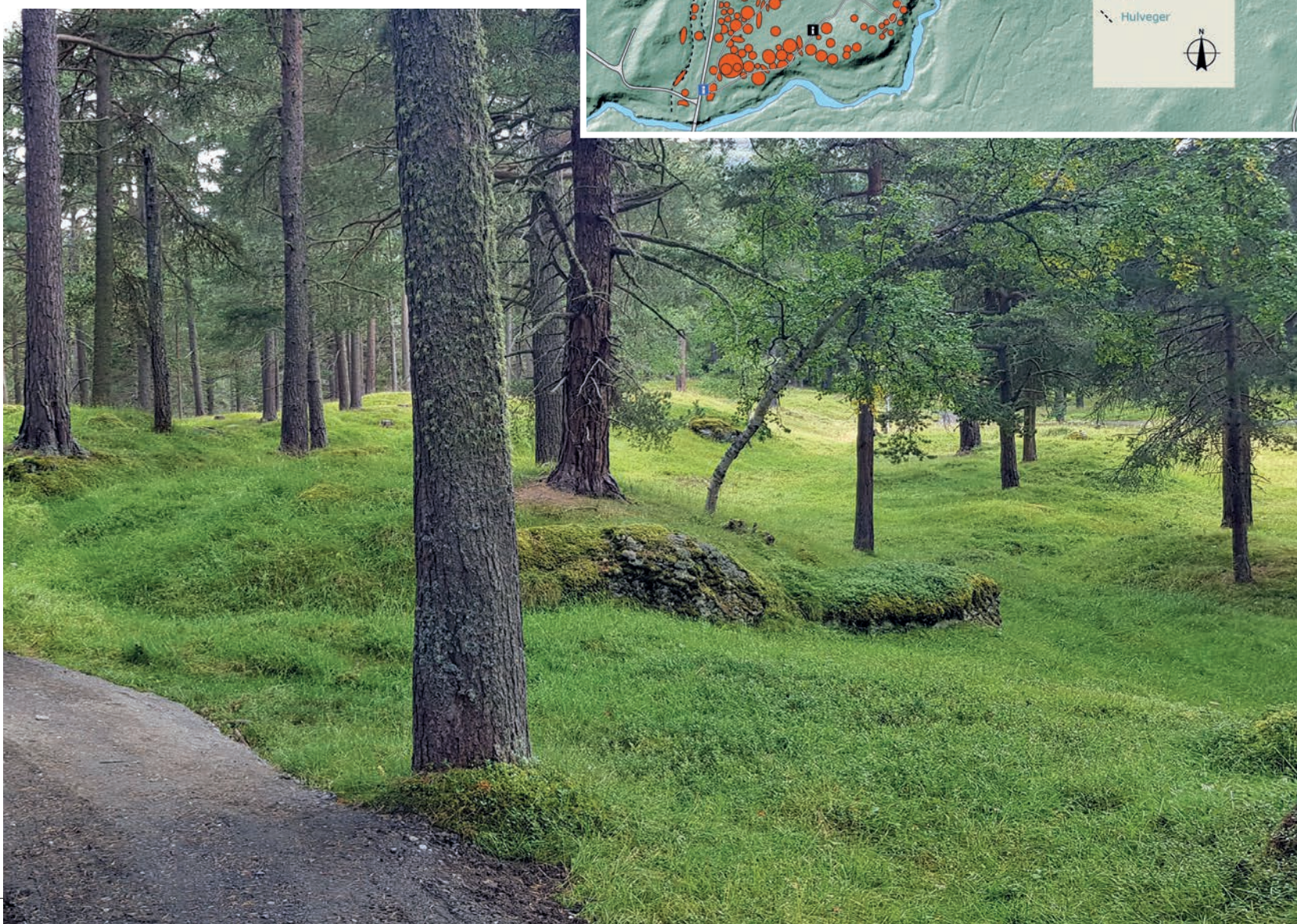
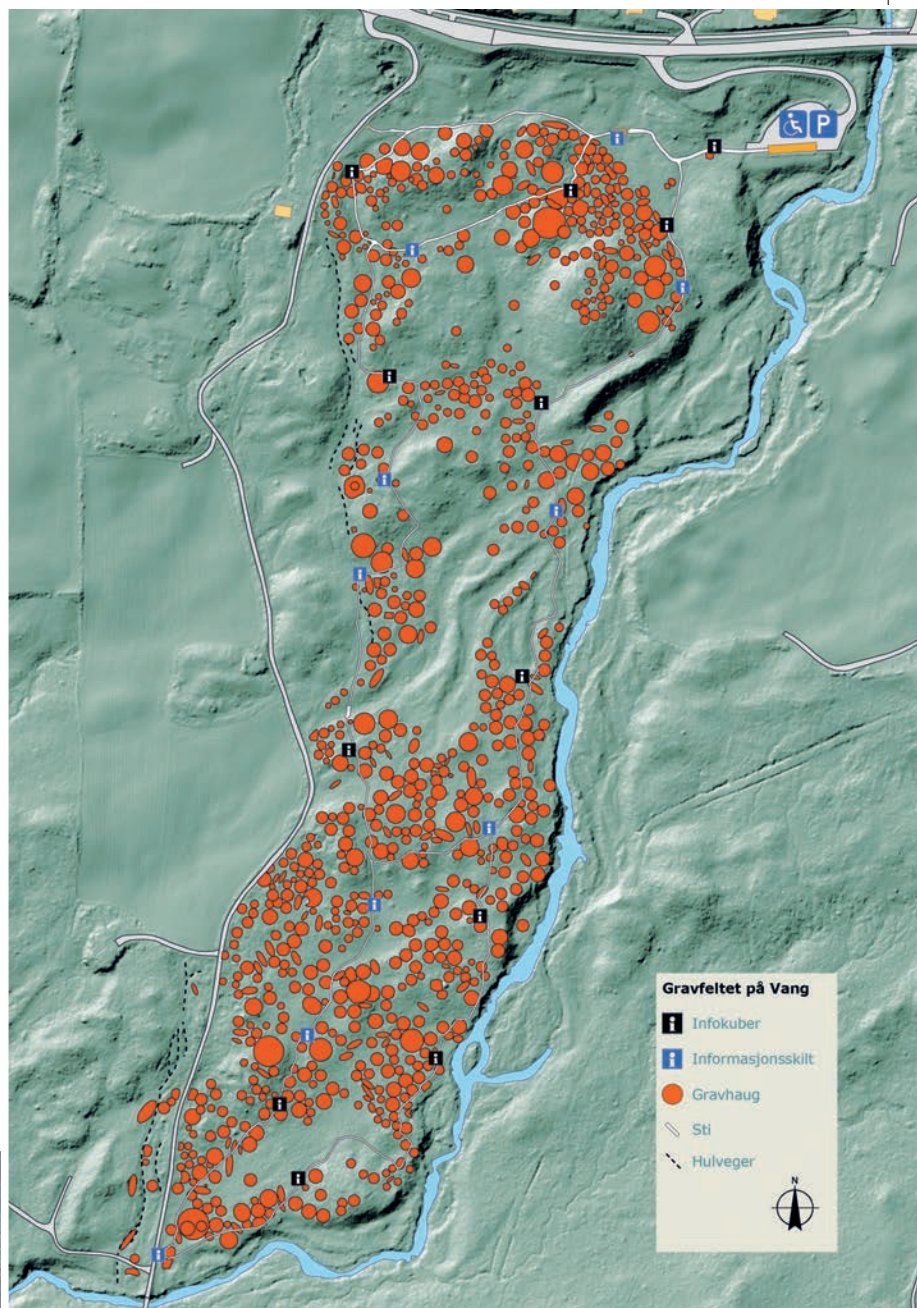
*Vangfeltet. Foto: Kristin Prestvold,
Trøndelag fylkeskommune*

Gravfeltet på Vang består av svært mange gravminner.
Kart: Trøndelag fylkeskommune

HANNE HAUGEN
OG KRISTIN PRESTVOLD

Vangfeltet ble brukt til begravelser i mange hundre år. Spesielt mange graver er fra vikingtiden (ca. 750–1050 e.Kr.). Mellom vikinggravene ligger graver fra folkevandringstid flere århundrer tidligere. For alt vi vet, kan gravleggingene på Vangfeltet gå svært langt tilbake i tid.

En spasertur på 700 meter nedover langs vestsiden av den brusende elva Skjördøla tar deg gjennom beiteland og åpen furuskog i hele gravfeltets lengde. De mange gravhaugene ligger spredt utover et 16 mål stort område. Beliggenheten i bakkeskråningen gir vidt utsyn til alle kanter, og feltet er synlig på lang avstand, et signal om at på Vang i sentrum av Oppdal bor sterke og mektige slekter. Gravfeltet ligger der hovedvegene møtes, ved

knutepunktet for reisende til og fra Sunndalen og Mørkekysten i vest, Trondheimsfjorden i nord og passasjen over Dovrefjell i sør. Vang var og er et møtested og et trafikkknutepunkt, i dag som i vikingtiden. Pilegrimsleden og Kongevegen over Dovrefjell følger den gamle ferdselsvegen oppover langs gravfeltet mot nord, til Oppdal kirke og videre til Trondheim.

Gravfeltet er usedvanlig og unikt både i størrelse og i omfang, og har pirret nysgjerrigheten til de som besøkte stedet helt siden gravfeltet gikk ut av bruk for over tusen år siden. Mellom to hundre og tre hundre av gravhaugene har gjennom tidene vært gjenstand for plyndring og skattejakt. Folk gravde seg ned fra toppen, noe de små «plyndringsgropene» – grunne eller dype forsenkninger midt i haugen – vitner om.

Noe av denne gravingen skjedde i hundreåret etter haugleggingen, da den avdøde slekt brøt seg ned i graven for å uskadeliggjøre den døde. Han eller hun kan ha blitt en stor byrde for gjenværende slekt, og én måte å skape ro for de levende på var å bøye eller ødelegge sverdet – eller på annen måte sørge for at haugfolket ikke lagde uro og støy for de levende. Av og til kunne også fiender og konkurrerende slekter plyndre graver for å få hånd om maktsymboler. Mesteparten av gravingen i haugene skjedde likevel på 1800-tallet og tidlig på 1900-tallet, da amatørarkeologer og historieinteresserte jaktet på sjeldne antikviteter og skatter. Arkeologi var i tiden, folk var fascinert av gravhauger og fortidig storhet, det ble en hobby å grave etter oldsaker i

haugene, og funn av edle metaller og praktgjenstander kunne gi klingende mynt i kassa.

RIKDOMMEN I GRAVENE

I de senere årene er 15 graver i feltet blitt sakkyndig utgravd av arkeologer, og undersøkelser har gitt oss innblikk i det unike kildematerialet til vår forhistorie som ligger på Vangfeltet. De undersøkte gravhaugene lå spredt utover hele feltet. Til tross for skadene forårsaket av den tidligere gravingen i haugene, var funnmaterialet rikholdig. Gravene inneholdt mange gjenstander, noen til dels svært eksklusive. Verdifulle gjenstander av høy kvalitet, som reflekterer velstand og makt, hadde funnet vegen til fjellbygda Oppdal og blitt lagt ned i gravene sammen med de døde. Flotte praktgjenstander og prydsaker forteller om nær kontakt med land i Norden. Sverdene og keltiske smykker og beslag viser kontakt med England, Irland og land sørover i Europa i jernalderen. Sverdklingene er av de aller beste som var å oppdrive i samtiden. De kostbare prestisjevarer viser at bygda tok del i internasjonal ferdsel, kontakt og handel.

IMPORTVARER FRA DE BRITISKE ØYER

Flotte metallbeslag i forgylt bronse med vakker dekor skiller seg i form og utførelse ut fra norrøne beslag fra vikingenes verden. Vi kan fastslå gjenstandenes opprinnelse ved å se på ornamentikken og kvaliteten, de er dekorert med dyreornamentikk eller båndflettingsmønster, typisk for irsk

To sverd funnet i gravhauger på Vang. Foto: Per Fredriksen, NTNU Vitenskapsmuseet

Vangfeltet innbyr til god formidling og inneholder mange spennende historier. Foto: Marit Johansson

finsmedarbeid på denne tiden. Den irske dekorkunsten fra tidlig kristen tid er kjent for sin utsøkte kvalitet, og ornamentikken på metallbeslagene er finsmedens motsvar til de rikt illustrerte bøkene og kirkekunsten fra datidens klostre og kirker. De vakre og forgylte beslagene prydet omslag på hellige bøker, rikt dekorerte relikvieskrin eller prosesjonskors i klostre og kirker. To av de importerte beslagene fra Vang stammer fra den irske kirkekunsten, mens det tredje kan være fra et seletøy. Ut fra stilarten tror vi de ble produsert på (700-) 800-tallet e.Kr.

Gjenstandenes høye håndverksmessige kvalitet og tydelige fremmedartede og eksotiske utførelse hadde stor betydning og virket forlokkende på datidens norrøne befolkning. Ved å bære dem og vise seg fram med dem signaliserte eliten i samfunnet status knyttet til sin slekt og gruppe. Gjenstandene fortalte om utstrakte kontaktnett over store avstander – med

den prestisje det brakte med seg. Symboleffekten var trolig mer verdifull enn metallverdien.

ULFBERHT-SVERDENE – UTENLANDSKE SVERDKLINGER AV HØYESTE KVALITET

I den midterste delen av det langstrakte Vangfeltet gravde arkeologene i årene 1989–90 ut to hauger, og fant to sverd. Sverd var et nokså vanlig gravgods i vikingtiden, men disse skiller seg ut. De er av uvanlig høy kvalitet – vikingtidens luksusvåpen – utsøkte praktsverd hvor grepene speiler datidens utsøkte og godt utviklede finsmedhåndverk. Begge har dekorerte grep. På det ene sverdet er både hjaltet og sverdknappen innlagt med tverrgående bronsetråder – i alt er 14–16 meter bronsetråd benyttet til dekor av håndtaket. Det andre sverdet er enda mer praktfullt. Der er sverdhjalt og -knapp dekket av et intrikat geometrisk mønster med innlagte tråder av sølv og

av kobberlegering. De ulike feltene på sverdknappen er adskilt av flettet sølvtråd, og knappen er på hver side utformet som et dyrehode. Nedover langs sverdblade, på begge sverdene, løp innskrifter. Disse var laget ved at mønstersmidd tråd ble lagt inn i jernet under smiing. På bladenes framside står det «ULF-BERHT» med latinske bokstaver, mens det på baksiden er lagt inn et geometrisk kryssende mønster. «Ulfberht»-sverdene er kjent over store deler av Europa, og til og med funnet i Orienten. Vi tror at «Ulfberht» er navnet eller varemerket til en smie ved Rhinen, eller navnet på personen eller personene som kontrollerte produksjonen i det frankiske riket på 800–1000-tallet. Skrivemåten varierer noe, og ofte finner vi signaturen i kombinasjon med ett eller flere korstegn, slik tilfellet også er for sverdene fra Vang. Sverdene hadde høy status i sin samtid. Sverdklingene var svært ettertraktete, og å bære et sverd med denne innskriften var et tydelig kvalitetsstempel. Det er funnet eksempler på forfalskninger av Ulfberht-sverdene, noe som bekrefter deres høye verdi.

VILLREINFANGSTEN

Vangfeltets størrelse, dets spesielle karakter og de eksklusive gravgavene har ofte blitt forklart ut fra feltets plassering i vegkrysset mellom nord, sør og vest, et ferdselsknutepunkt mellom fjell og hav. Men rikdommen på feltet har flere forklaringer enn Vang som et geografisk møtested. Oppdalingene hadde tilgang til en ressurs som var høyt ettertraktet, og som andre var villige til å betale godt for. I fjellet vandret en nærmest uuttømmelig kilde til rikdom – villreinen.

Rundt Vangfeltet ligger mil på mil med fjell og vidder. Området er et «jaktlandskap», og flere tusen år med jakt og fangst på villrein og elg har satt tydelige spor i landskapet. Bogasteller og store fangstanlegg, bortskutte piler i snøfonner i snaufjellet samt jaktredskapene som ble lagt ned i gravene på Vang, viser hva som var den viktigste næringen for folk i bygda. Skinnfell, gevir, bein, kjøtt, blod og sener – hele dyret besto av råvarer med verdi for mennesker. Den industrielle fangsten ga avkastning langt ut over det den enkelte behøvde i et selvberget samfunn, og sørover i Europa var det stor etterspørsel etter de råvarene og produktene Oppdal kunne tilby. Jakt på storviltet ga rikdom til de som kontrollerte fangsten. Fangstanleggene og funnene viser at fjellet dannet grunnlaget for overskudd og rikdom. Velstanden skinner gjennom i gravfunnene.

Bruken av massefangstanleggene i fjellet var utstrakt, særlig i vikingtid og tidlig middelalder. Vi finner eksempler på fangstsystemer som strekker seg over flere kilometer, og hvor over tusen groper inngår i samme system. Det største systemet er på Dovrefjell, men også Fagerhaug og Nerskogen har store fangstanlegg med mange hundre og opp mot tusen groper. Innsatsen med å grave, vedlikeholde og drifte fangstgropene var formidabel.

Fangstgropssystemene og massefangstanleggene viser oss at det foregikk en villreinfangst av industrielle proporsjoner i

fjellene rundt Vang i yngre jernalder og tidlig middelalder. Flere århundrer med massiv fangst fikk følger, med en drastisk nedgang i villreinstammen på slutten av 1200-tallet. Vi kan nærmest bruke begrepet kollaps som følge av overbeskatningen.

VANG I VERDEN

Vikingenes verden var på mange måter globalisert, og folk tok aktivt del i samspill og kontakt over store områder. I løpet av 700-tallet kastet vikingene loss, heiste seil og satte kursen ut i havet i langskipene sine. På kort tid erobret de øygruppene i den krevende og stormfylte Nordsjøen, tok land og rikdommer, dannet allianser og etablerte et mektig og omfattende handelsnettverk som strakk seg over hele det nordatlantiske området til Middelhavet og Afrikas nordlige kyster, tvers over det europeiske fastlandet til Midtøsten og østover til Det kaspiske hav. Vangfeltet og Oppdalsbygda var del av og tok del i vikingenes verden.

Oppdals fordeler lå i utmarksressursene, de rike fjellområdene med de uuttømmelige villreinressursene. Det øvre dalstrøket nær fjellet – med kort avstand til havner og transportruter ut i verden, vegkrysset i landforbindelsen mellom nord, sør og vest, mellom fjellet og havet. Dette er bygdas rikdom tuftet på. Fjellområdene synes kanskje ved første øyekast å være en geografisk utpost i jernalderen, men gravfeltet på Vang viser oss at impulsene fra Europa og verden i høyeste grad nådde hit.

NYE FORSKNINGSOPPGAVER?

Vangfeltet ligger åpent for tolkning, og forskningsoppgavene er mange for gravfeltet og det samfunnet det en gang var en del av.

Hvordan fant europeiske luksusvarer vegen til en liten fjellbygd i Norge? Hvilke historier skjuler importgjenstandene som ligger i gravene på Vangfeltet? Ble de tatt med hjem av vikinger som var på plyndringstokt i fremmede land og røvet med seg det de kunne bære av verdisaker? Eller fikk de tak i gjenstandene på fredelig vis, ved handel eller bytte på reiser rundt om i Europa? Hvordan var villreinfangsten organisert? Og hvem hadde kontroll over transporten mellom fjell og havn? I det hele – hva var det som rørte seg i samfunnet i Oppdalsbygda i vikingtid? Listen er så absolutt ikke uttømmende, og her er mulighetene mange for ny forskning.

Forfattere

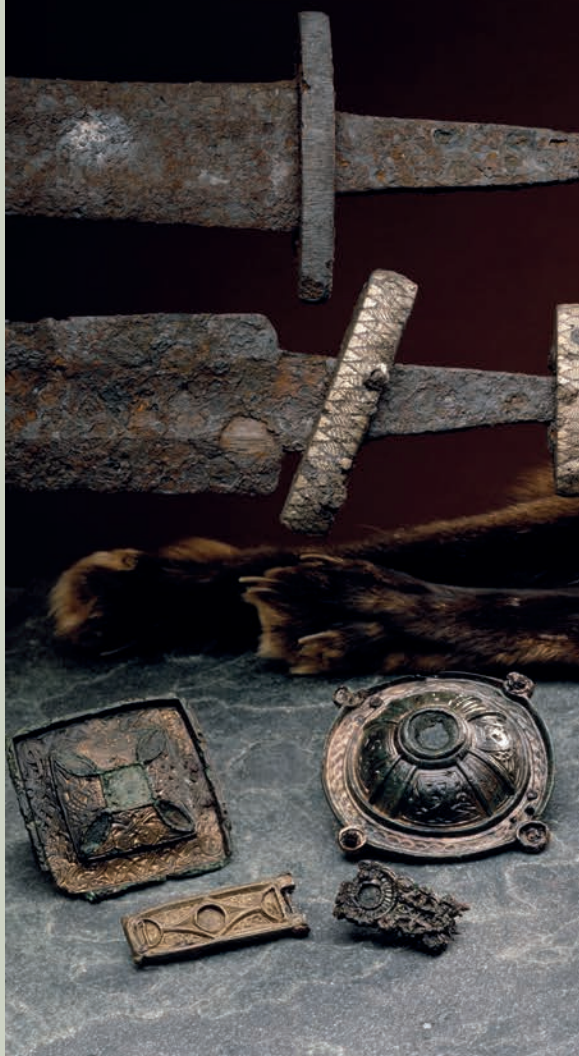
Hanne Haugen er arkeolog med ansvar for kulturminner i plan- og utbyggingssaker i flere kommuner i Trøndelag fylkeskommune.

Kristin Prestvold er arkeolog med ansvar for kulturminneformidling i Trøndelag fylkeskommune.

GUIDEMANUS

GRAVFELTET PÅ VANG

Teksten er utdrag hentet fra «Guidemanus for Vangfeltet» skrevet av Seksjon kulturminner i Trøndelag fylkeskommune. Du finner heftet her:

<https://www.trondelagfylke.no/vare-tjenester/kulturminnevern/prosjekter/gravfeltet-pa-vang/>

Heftet gir informasjon om gravfeltet satt inn i sin samtid (jernalder og vikingtid) til bruk for oss i nåtid. Guiden er skrevet for et bredt publikum, både besøkende og turister, samt næringsliv og reiseliv. Heftet samler kunnskapen og historiene om Vang og forteller om grav og gravskikk, handel, kulturkontakt, jakt og fangst, og setter Vangfeltet inn i en større sammenheng basert på arkeologi og kulturhistorisk forskning.

Guideheftet/manuset er et ledd i standardhevingen av Vangfeltet gjennom målrettet skjøtsel, tilrettelegging, god informasjonsflyt og kunnskapsformidling.

Foto: Trøndelag fylkeskommune

«A slight cheer went up» – til falne statuer

The Spire of Dublin rager i dag over stedet der Nelson en gang sto i Dublins hovedgate. Denne strukturen ble ferdigstilt i 2003 og danner et 120 meter høyt midtpunkt i O'Connell Street. Statuer av republikkens egne nasjonale helter og ledere står på rekke og rad nedover gata nå. Foto: Martin Callanan

En rekke kampanjer, demonstrasjoner og angrep mot ulike minnesmerker har preget nyhetsbildet i de senere år. Oppmerksomheten har særlig vært rettet mot monumenter over personer og organisasjoner som historisk sett var knyttet til slaveri, kolonier eller andre rasistiske handlinger og ideologier. Folk krever at statuer blir fjernet og bygninger døpt om, og enkelte minnesmerker er blitt revet ned under opptøyer. Hva er det med enkelte monumenter som skaper så mye sinne og engasjement blant folk?

*En travel hverdag i Dublin fra c. 1890 med Nelson's Pillar i sentrum. Her ser vi mot nord oppover Sackville Street (dagens O'Connell Street).
Foto: National Library of Ireland L_CAB_02921*

MARTIN CALLANAN

I denne artikkelen skal vi se nærmere på to statuer fra Irlands «kolonitid», som en gang sto i landets hovedstad, Dublin. Det første minnesmerket er en statue av admiral Horatio Nelson (1758–1805), som sto midt på dagens O'Connell Street. Den andre er en stor statue av selveste dronning Victoria (1819–1901), som ble reist utenfor det som i dag er landets parlamentsbygning i Kildare Street. Eksempelene gir oss mulighet til å reflektere over noen av de faktorer og mekanismer som bidrar til kontroverser rundt offentlige minnesmerker og statuer.

MONUMENTER OG STATUER – MAKT OG AVMAKT I BRONSE OG STEIN

Mennesker har til alle tider skapt ulike typer monumenter og statuer. Vi ser ut til å ha et grunnleggende behov for å uttrykke oss og kommunisere med hverandre gjennom offentlige representasjoner av guder, dyr, naturkrefter og andre mennesker. Vi kan trekke frem funn som de paleolittiske hulemaleriene, venusfigurene og monumentene ved Göbekli Tepe i Tyrkia som eksempler på offentlig monumentalitet fra langt tilbake i Europas fortid.

Statuer og minnesmerker er ikke bare kunst og pynt, men også maktuttrykk. De forsøker å ta kontroll over det offentlige rommet og gjør krav på å forme det. De forsøker også å skape felles identiteter og symboler, og de hevder definisjonsmakt over felles verdier og mytologier. Statuer og monumenter er ofte forsøk på å definere hvem vi er, hvem våre helter skal være, og hvordan fortiden skal huskes og tas vare på. Det å ville fjerne eller slette elementer fra bygg og monumenter fra det offentlige rommet er på lignende måte også et forsøk på å få makt over felles uttrykk og idealer. Kjente eksempler fra forhistorisk tid inkluderer systematisk sletting av avgåtte faraoers kongelige kartusjer fra graver og offentlige bygg i Det gamle Egypt. Mens man i antikkens Roma kunne risikere å bli dømt til *damnatio memoriae*, som betydde at alle offentlige minnesmerker eller markeringer til den som var falt i unåde, skulle fjernes.

Under normale omstendigheter vil debatter og diskusjoner om å reise eller ta ned monumenter dreie seg om fellesskapsprosesser hvor man skaper elementer i et felles monumentallandskap over tid. Men under asymmetriske maktforhold, som i kolonier, under okkupasjonsmakter eller under andre dominerende regi-

mer, kan offentlig monumentalitet fort bli oppfattet mer som undertrykkende propaganda enn som fellessymboler.

Flere av «statuekrigene» vi ser rundt oss i dag, kan forstås i lys av slike grunnleggende maktforhold som er i endring. Eksempelene i denne artikkelen stammer fra en periode med lignende endringer, hvor Irland gikk fra å være en del av det britiske imperiet til å bli en selvstendig stat.

NELSON'S PILLAR

Nelson's Pillar var et minnesmerke over en av Storbritannias største militære helter. Den var en 40 meter høy steinstatue av lord Horatio Nelson, med sokkel og søyle. Irland og Dublin, som en del av det britiske riket, hadde lidd økonomisk under Napoleonskrigene. Nelsons seier over Napoleon ved Trafalgar i 1805 satte et etterlengtet punktum for krigen, og forhåpentligvis også for blokadene og ustabiliteten. Til tross for at Nelson døde i slaget, ble seieren feiret i Irland, blant annet med en innsamling til et minnesmerke over den nye helten. Statuen ble avduket i 1809 som et minne over Nelsons militære seiere – ikke bare ved Trafalgar (1805), men også i andre slag som ved St. Vincent (1797), Nilen (1798) og København (1801).

Statuen var på folkemunne kjent som «The Pillar», og var en av midtbyens attraksjoner. Man kunne gå opp de 166 trappe-

trinnene og nyte den fine utsikten over hele byen og omkringliggende landskap. Men minnesmerket var alltid kontroversielt. Av mange ble det sett på som en unødvendig påminnelse om Storbritannias militærmakt. Plasseringen midt i folks travle hverdag gjorde nok dette enda mer påtrengende for enkelte. I årenes løp var det gjentatte demonstrasjoner og kampanjer for å få statuen fjernet eller flyttet. Utfordringen med å få flyttet statuen lå i noen juridiske føringer som gjorde at myndighetene var bundet til å forvalte minnesmerket i «all evighet».

Nelson overlevde det meste på søylen sin, 40 meter over den travle byen. Han kom seg helskinnet gjennom både påskeopprøret i 1916 og borgerkrigen fra 1919–21, da gatene rundt statuen ble lagt i ruiner. Men det politiske landskapet rundt admiralen hadde begynt å endre seg allerede fra starten av 1900-tallet.

VICTORIA – QUEEN OF GREAT BRITAIN AND IRELAND, EMPRESS OF INDIA

Victoria (1819–1901) var dronning av Storbritannia i 64 år og ga navnet sitt til denne perioden på slutten av 1800-tallet, da det britiske riket nådde sin største utstrekning. Hun besøkte Irland flere ganger i sitt liv. Siste gang var i 1900, da hun brukte tre uker på å reise rundt til forskjellige byer sør i landet. Etterpå bestemte den filantropiske foreningen

Statuen av dronning Victoria ble avduket i 1908 utenfor Leinster House. Denne bygningen ble Irlands nasjonalforsamling i 1921. Dronningen så ned på parlamentets medlemmer i over tjue år før statuen og den monumentale pidestallen ble fjernet. Foto: National Library of Ireland L_ROY_09648

Forsiden av Leinster House i dag, med dronning Victoria borte for lengst. Imidlertid er det spor etter henne i et viktig stedsnavn knyttet til parlamentsbygningen. Det opphøyde området foran huset er en av de offisielle plassene for intervjuer med politikere. Det kalles i dag for «The Plinth» (pedestallen), og er blitt et begrep for deler av den politiske aktiviteten rundt huset. Foto: Tebabyte WP / CC BY-SA 3.0

The Royal Dublin Society seg for å markere besøket med å reise en statue utenfor hovedkontoret sitt i Leinster House i Dublin. Da statuen var ferdig åtte år senere, var dronningen allerede død. Avdukingen i 1908 avslørte en 3,5 meter høy statue av en sittende Victoria i bronse. Statuen satt i tillegg på en åtte meter høy pidestall av dekorerte kalksteinblokker. Innlemmet i pidestallen var flere mindre marmorfigurer og et annet minnesmerke over irske soldater som hadde kjempet i Sør-Afrika for Storbritannia. Statuen var således både til ære for Dronningen og et krigsminnesmerke.

Monumentets plassering er også interessant. På slutten av 1800-tallet ble både Nasjonalmuseet og Nasjonalbiblioteket oppført på hver sin side av Leinster House. Så da man reiste statuen til Victoria tidlig på 1900-tallet, inngikk det som en integrert del av byens maktlandskap. Selv om det var flere kamphandlinger i området rundt dronningen og Leinster House i 1916, slapp dette strøket de samme ødeleggelsene som andre deler av byen.

Men endringen kom til slutt til den hyggelige hagen foran Leinster House også. Etter frigjøringen og fredsavtalen med Storbritannia i 1921 var det behov for nye lokaler for deler av den selvstendige irske nasjonalforsamlingen. Regjeringen

leide først og kjøpte senere Leinster House til dette formålet, og bygningen har fungert som landets parlament frem til i dag. Som resultat oppsto den pussige situasjonen at gjennom en periode på over tjue år, da landets ledere skulle inn til viktige møter og debatter om landets fremtid og forhold til Storbritannia, måtte de gå forbi en nesten tolv meter høy forherligelse av det britiske monarkiet og dets militærmakt. Hvor lenge kunne man gå forbi noe sånt i stillhet?

VERDEN OG TIDENE ENDRER SEG

Det historiske forholdet mellom naboene Storbritannia og Irland har alltid vært komplekst, men kanskje aldri mer enn nettopp i perioden rundt frigjøringen fra tidlig til midten på 1900-tallet. I disse årene måtte man prøve å finne nye former for politiske, økonomiske og sosiale relasjoner og samarbeid. Omforming og symbolbruk i det offentlige rom kan ses på som et innslag i dannelsen av disse relasjonene.

I løpet av denne perioden ble flere kjente britiske statuer og minnesmerker i Dublin og andre byer enten sprengt eller fjernet og flyttet på. De var blitt for kontroversielle for den nye virkeligheten. Her er det viktig å presisere at det ikke bare var figurene og symbolene som var blitt uaktuelle. De nye makt-

Etter flere tiår med kampanjer og diskusjoner måtte den gamle dronningen flytte fra Leinster House. Foto: Ó Riáin 1999:81

haverne hadde et behov for og en forventning om selv å kunne definere og bestemme over minnesmerker og symbolbruk i det offentlige rom. Dette var en naturlig og viktig del av nasjonsbyggingsprosjektet som Irland gjennomførte i denne perioden.

Konflikter rundt offentlige monumenter har en tendens til å øke rundt bestemte datoer eller høytider. Det er nesten som om selve tiden kan forvandles eller skifte karakter på et vis. I perioden etter frigjøringen på 1920-tallet la politiet i Irland merke til at angrep og sabotasje mot britiske symboler og bygninger økte i tiden rundt påske hvert år. Dette var knyttet til påskeopprøret i 1916. Etter hvert begynte man å utplassere ekstra politifolk for å bevokte utsatte statuer og minnesmerker rundt om i byen i perioden rundt påske.

Det er ikke bare årlige merkedager som skaper problemer for kontroversielle statuer. Oppkjøringen til to forskjellige jubileumsmarkeringer gjorde at Nelson og Victoria begge forsvant fra bybildet i Dublin.

SIC TRANSIT GLORIA MUNDI

Victoria forsvant først i 1948, inn mot markeringen av Irland som selvstendig republikk. Dronningstatuen hadde vært en konstant diskusjonssak, men fjerningen var en vanskelig balansegang for myndighetene. På den ene siden ønsket man å demonstrere selvstendig handlekraft ved å få henne bort. På den andre siden var det viktig ikke å blåse dette opp så stort at det ble til en unødvendig provokasjon for de britiske styresmaktene. Og alt ble veldig godt dokumentert i dagspressen.

Flere tilskuere samlet seg da dronningstatuen skulle fjernes med en kran. Med et kraftig tau rundt halsen ble den løftet opp av sokkelen til «mild jubel» fra de fremmøtte. Bildene viser arbeidsskarer i sixpence-luer med tau og spett. Det hele fremstår som så hverdagslig og ikke-seremonielt at den symbolske effekten nesten ble understreket. Fjerningen av statuen og sokkelen tok til sammen åtte uker.

Statuen av admiral Nelson ble ødelagt i en eksplosjon midt på natten den 8. mars 1966. Foto: National Library of Ireland WALK138A

Siden 1986 har statuen av dronning Victoria hatt sitt nye utenfor et butikkssenter i Sydney i Australia. Deler av Victorias sokkel ble gjenbrukt forskjellige steder i Dublin. Foto: Bjørn Christian Tørrissen / CC BY-SA

Nelsons avgang var mer dramatisk, og skjedde i 1966, i forkant av 50-årsmarkeringen av påskeopprøret. Den øvre delen av statuen ble ødelagt i en kraftig eksplosjon tidlig på morgenen den 8. april. Ingen ble skadet i angrepet, og ingen ble arrestert eller siktet for ødeleggelsene. Men mistanken var at militante republikanere sto bak. Dette ble bekreftet i år 2000, da en av bakmennene i aksjonen sto frem med nye detaljer. Han hevdet at lokale IRA-krefter i Dublin var frustrert over at Nelson skulle få stå i O'Connell Street gjennom påsken 1966. Videre hevdet han at aksjonen ble drøftet og godkjent av IRA-ledelsen i Belfast. At IRA-organisasjonen i sør følte et behov for å markere seg militært i 1966, kan ses i sammenheng med situasjonen i Nord-Irland. Generelt sett var det en frustrasjon i republikanske miljøer at grensen nå var blitt permanent. I tillegg var det økende spenning og vold i Nord-Irland mellom fraksjonene der. Slike symbolske aksjoner var viktige for å vise seg frem som en relevant part i de pågående maktkampene. Da Nelsonstatuen ble sprengt, fikk den irske regjeringen et presserende problem i fanget. Etter planene skulle en storstilt 50-årsmarkering av påskeopprøret finne sted i O'Connell Street noen få uker senere. Det var ingen som ønsket at en tjue meter høy granittstubb skulle bli feiringens hovedattraksjon. Så det hastet med å få den fjernet. I løpet av noen få dager ble de gjenstående restene etter søylen erklært farlige, og den irske hæren sprengte og fjernet den før jubileet i april. Hodet fra Nelsons sprengte statue er i dag utstilt i Dublins hovedbibliotek. Steinbiter etter sprengningen går i arv hos flere familier i byen.

Etter at admiralen ble fjernet fra O'Connell Street, oppsto det nye kontroverser om hva eller hvem som skulle få æren av denne fremtredende plasseringen. I dag markeres stedet med en 120 meter høy stålstruktur døpt *The Dublin Spire*. Hvem vet hvor lenge den får stå i fred?

Intet nytt monument ble satt opp etter Victoria utenfor Leinster House. På stedet der statuen sto, anla man et vrimleområde som brukes den dag i dag. Selve statuen ble forsøkt solgt flere ganger, blant annet til Canada, men uten hell. I 1986 fikk dronningen imidlertid dra fra byen som ikke lenger ville ha henne, til en annen del av imperiet hvor hun igjen kunne bli tatt imot og hyllet slik hun tidligere hadde blitt. Statuen står i dag i Sydney i Australia, på en ny sokkel utenfor et butikk-senter som også bærer hennes navn.

FALLENDE STATUER – EN NATURLIG DEL AV HISTORIEN

Å reise statuer og monumenter er risikofylt, særlig hvis intensjonen er å forevige noe kontroversielt – enten det er et individ eller en hendelse. Målet med å se på disse eksemplene fra nyere tids Dublin har vært å belyse noen av årsakene til minnesmerkenes skjebner. Blant disse kan nevnes endringer i offentlig rom og minne samt endrete maktrelasjoner hvor nye aktører har hatt markeringsbehov. Men er noe av denne analysen også gyldig for andre tilfeller som vi ser rundt oss i dag?

Hvert enkelt tilfelle er selvsagt unikt. Samtidig, hvis det er snakk om statuer av avdøde dronninger utenfor parlamen-

Man behøver ikke å kvitte seg med alt av fremmedkongelige symboler. Et par strøk maling i riktig farge, så er det bare å bruke postboksen med Victorias kongelige monogram (Victoria Regina). Foto: Martin Callanan

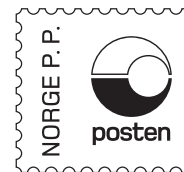
tet, Saddam Hussein i Bagdad eller slaveeiere på engelske universiteter, vil noen av de bakenforliggende årsakene til kontroversene uansett være de samme. Selv om det kan være ubehagelig å oppleve at statuer og fellesmonumenter blir borte, blir ofte fortellingen om deres fall også en del av felleshistorien. Og på den måten får de leve videre.

Lesetips

- Fallon, D. 2014. *The Pillar: The Life and Afterlife of the Nelson Pillar*. New Island Books.
- Moran, L. 2020. *Statue Wars*. IMMA Magazine. Datert mandag 13. juli 2020. Tilgjengelig fra <https://imma.ie/magazine/statue-wars/>
- Ó Riáin, M. 1999. *Queen Victoria and Her Reign at Leinster House*. Dublin Historical Record. 52/1. 75–86.
- The Dubliners. 1966. *Nelson's Farewell*. Finnegan Wakes. Transatlantic Records.

Forfatter

Martin Callanan er arkeolog og førsteamanuensis ved Institutt for historiske og klassiske studier, NTNU.

Avsender
Museumsforlaget
Kjøpmannsgata 23
7013 Trondheim

MANNEN I BRØNNEN

I kong Sverres saga står det beskrevet hvordan Baglerne kastet en død mann i brønnen på Sverresborg. Nesten 1000 år etter blir det funnet et skelett i brønnen.

Kan det være mannen fra sagaene?

Moderne analysemetoder gir oss mulighet til å finne ut mye fra gamle skelett. Vi kan tegne et bilde av livet – og den uheldige skjebnen – til dette mennesket, og komme nærmere et svar på hvem han var.

Se utstillingen på NTNU Vitenskapsmuseet.

Foto: Åge Hojem/NTNU

 NTNU | Vitenskapsmuseet

Museumsforlaget

Museumsforlaget er et nisjeforlag som utgir bøker om kulturarv. Vi satser på historie, arkeologi og andre fag som forteller om fortid og nåtid for framtida. Våre utgivelser har høy faglig kvalitet og forlaget er godkjent som publiseringskanal for vitenskapelig publisering. Vi tar imot manus og bokideer for vurdering.

NR. 2 - 2021

Abonnement på SPOR

Fra 2022 koster et årsabonnement (2 nummer) 200 kr

Enkelthefter koster 110 kr.

Mer informasjon finner du på www.museumsforlaget.no

Museumsforlaget | Kjøpmannsgata 23, NO-7013 Trondheim

Telefon [47] 47 47 87 47 | post@museumsforlaget.no | www.museumsforlaget.no